

www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

II. Abdülhamid Dönemi Kitap Yasakları: Aynullah El-Kâzîmî'nin Evinde Bulunan Yasak Yayınlar

The Book Bans of the Abdulhamid II Period: Forbidden Publications Found in the Household of Aynullah al-Kâzîmî

Mustafa Oğuz*

Abstract: With Johannes Gutenberg's development of the printing press in the XV century, book printing and literacy rates in Europe began to increase. With the development of press and publishing in Europe and the increase in book printing, public opinion emerged. In Europe, governments have enacted laws and regulations on the press and publication to control their dominance over public opinion. Thanks to the laws and regulations enacted in Europe, censorship and prohibitions on books also began. With the development of the press and publishing, the Ottoman Empire issued laws and regulations to regulate this area. These laws and regulations paved the way for censorship and prohibitions after a while. The most intense period of censorship and oppression in the Ottoman Empire was the period of Abdulhamid II. The words censorship and Abdulhamid II are almost identical. Abdulhamid II tried to protect his subjects from harmful ideas for the survival of the state. He tried to protect the minds of his people by controlling the press and broadcasting activities. During the reign of Abdulhamid II, there were books that were first free and then banned. This article is about the list and contents of the prohibited books found in the search of Aynullah al-Kâzîmî's household, which is registered under the Prime Ministry Ottoman Archive (BOA) Yıldız Main Document (YEE) 80/52 and which is among the documents containing the correspondence of investigation about Müşir Fuad Pasha. Aynullah al-Kâzîmî is one of the outliers of recent Ottoman history. He has lived a life of exile and imprisonment for many years. He served as the governor of Kirkuk during the second Constitutional period. In the court where Müşir Fuad Pasha was exiled to Damascus, he was exiled to Sivas. He was sent to Sinop prison after an attempt to escape from Sivas. In this article, the forbidden books found in Aynullah al-Kâzîmî's house during his trial are examined.

Structured Abstract: The document that is the subject of the article is the list of forbidden books found during the search of Aynullah al-Kâzîmî's house during the trial at the Court of War for an assassination and attempted dethronement of Abdulhamid II. The period of Abdulhamid II was a period when the modernization of the Ottoman Empire, which began with the Tanzimat, increased numerically, especially in the field of reconstruction and schooling. Accordingly, social development and literacy increased, and individuals' interests in the country and world agenda began to develop. The public opinion that emerged after the Tanzimat began to take shape thanks to the literate /enlightened class, which criticized the decisions taken by the administration and put forward different opinions, and did so through newspapers and magazines. This class of intellectuals formed public opinion with their writings and criticized the government, assumed the task of

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst., Prof., Erciyes University, Faculty of Literature, Department of History

ORCID [0000-0002-3931-0781](https://orcid.org/0000-0002-3931-0781)

mustafaoguz@erciyes.edu.tr

Cite as/ Atıf: Oğuz, M. (2024). II. Abdülhamid dönemi kitap yasakları: Aynullah El-Kâzîmî'nin evinde bulunan yasak yayınlar. *Turkish Studies*, 19(4), 1713-1740. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.77505>

Received/Geliş: 19 July/ Temmuz 2024

Accepted/Kabul: 25 December/ Aralık 2024

Published/Yayın: 30 December/ Aralık 2024

opposition. In order to prevent this, press and printing laws were enacted in Europe and pressure on the press was increased. This process was also experienced in the Ottoman Empire. Abdulhamid II's administration, on the other hand, had been a period when the intensity of pressure and censorship on press and publishing activities had increased and continued over time. The efforts to control the press and publishing activities that started during the Tanzimat period continued by expanding its influence and intensity during Abdulhamid II's rule. Abdulhamid II tried to control the dissident publications, especially the publications of the Young Turks who questioned the legitimacy of his sultanate due to the events during the ascension process, who defied his authority and posed a threat. Thanks to the excessive control established over the press, preventing the spread of dissident thoughts in society became one of the distinctive and most well-known features of Abdulhamid II's rule. Abdulhamid II ensured the normalization of censorship and self-censorship in the Ottoman Empire with this system he established.

In this study, Qualitative Research Method Document Pattern method was used. In the document, researchers primarily examine the archival and primary sources of the period; They then examine the research and studies that preceded them, review what has been written in this field, and incorporate this knowledge and studies into their research. It includes finding, selecting, making sense, evaluating and synthesizing the data contained in the documents.

As a journalist and statesman, Awnullah al-Kâzîmî is one of the most contrary figures in Ottoman history. Biographical information about Awnullah al-Kâzîmî is given piecemeal in the books "*Son Müdafaa*" and "*Divan-ı Harbi Örfî ve Awnullah el-Kâzîmî*" written by him, in the memoirs of his brother Sulayman Tawfik and his daughters Halide Nusret Zorlutuna and Ismet Kur. Awnullah al-Kâzîmî returned to Istanbul in 1901 after living a fugitive life for many years. He came under the protection of Mushir Fuad Pasha. Awnullah al-Kâzîmî and Fuad Pasha were tried at the Court of War on the allegation that they had formed a conspiracy to overthrow Abdulhamid II. As a result of the trial, they were both sentenced to exile. Awnullah al-Kâzîmî was sent to Sivas with a life sentence and from there to Sinop Castle. Awnullah al-Kâzîmî returned to Istanbul in 1908 with the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. After the closure of the Fedakaran-ı Millet Djemiyeti, he was appointed as the governor of Kirkuk in 1909. The governorship of Awnullah al-Kâzîmî in Kirkuk lasted for four years.

The books found in Awnullah al-Kâzîmî's house were banned during the reign of Abdulhamid II. Those who kept these forbidden books in their homes were punished with imprisonment and exile. Reasons such as "*religiously, morally, politically*" or general expressions such as "*because it is harmful*" were used as the reason for banning the books. The books found in Awnullah al-Kâzîmî's house belong to Mawardi, Shayzari, Namik Kemal, Belgradi Rashid Pasha, al-Djawziyya, Lamii Celebi. There are also books other than these authors whose author names are not mentioned. These books are the history of Iran, the history of Turkey, the history of war, the history of Christian nations and theater works. It has been tried to find out to whom the books whose authors are unknown may belong by scanning the catalogs. The majority of the books in Awnullah al-Kâzîmî's house are history books. The remaining books are religious books. The religious books belonging to Mawardi, Shayzari and al-Djawziyya are important in terms of their contents. These books talk about the issues of caliphate and consultation. These issues are issues that Abdulhamid II does not want to be discussed and discussed.

Abdulhamid II thought that he was trying to protect society with prohibitions and keep it away from harmful publications, but the prohibitions made these publications even more attractive. When we look at the content of the works in our article, it can be seen that their contents contain thoughts that can feed an opposition for the future, especially in the field of politics. But it has not been possible to prevent this. The prohibitions shaped by Abdulhamid II's anxiety and worries could not prevent the consequences that he did not want to happen.

Keywords: History, Awnullah al-Kâzîmî, Mushir Fuad Pasha, Abdulhamid II, bans, books.

Öz: Johannes Gutenberg'in XV. yüzyılda matbaayı geliştirmesiyle birlikte Avrupa'da kitap basımı ve okuryazarlık oranı artmaya başladı. Avrupa'da basın ve yayıncılığın gelişmesi ve kitap basımının artması ile beraber kamuoyu ortaya çıktı. Avrupa'da hükümetler kamuoyu üzerindeki hâkimiyetlerini kontrol etmek için basın ve yayınla ilgili kanun ve nizamnameler çıkardılar. Avrupa'da çıkarılan kanunlar ve yönetmelikler sayesinde kitaplar üzerinde sansür ve yasaklar da başladı. Osmanlı Devleti basın ve yayıncılığın gelişmesiyle

birlikte, bu alanı düzenlemek için kanun ve nizamnameler çıkardı. Bu kanun ve yönetmelikler bir süre sonra sansür ve yasaklamaların yolunu da açmış oldu. Osmanlı Devleti'nde sansürün ve baskının en yoğun yaşandığı dönem II. Abdülhamid dönemidir. Sansür ve II. Abdülhamid kelimeleri neredeyse özdeşleşmiştir. II. Abdülhamid için halkın zararlı fikirlerden korunması devletin bekası açısından elzemdi. Bu sebeple basın ve yayın faaliyetlerini kontrol altına alınarak halkın düşünce yapısı korunmaya çalışıldı. II. Abdülhamid'in iktidarı sırasında önce serbest iken sonra yasak kapsamına alınan kitapların varlığı bundan dolayıdır. Bu makale Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Esas Evrakı (YEE) 80/52 numarası ile kayıtlı olan ve Müşir Fuad Paşa hakkında soruşturma yazışmalarının bulunduğu evraklar arasında yer alan Avnullah el-Kâzımî'nin evinde yapılan aramada tespit edilen yasak kitapların listesi ve muhteviyatı hakkındadır. Avnullah el-Kâzımî yakın dönem Osmanlı tarihinin aykırı simalarından biridir. Yıllarca sürgün ve hapis hayatı yaşamıştır. II. Meşrutiyet döneminde Kerkük Mutasarrıflığı yapmıştır. Müşir Fuad Paşa'nın Şam'a sürgün edildiği mahkemede, Avnullah el-Kâzımî'de Sivas'a sürgün edilmiştir. Sivas'tan kaçma teşebbüsü üzerine Sinop Hapishanesine gönderilmiştir. Bu makalede Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan yasak kitaplar incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Avnullah el-Kâzımî, Müşir Fuad Paşa, II. Abdülhamid, yasaklar, kitaplar.

Giriş

II. Abdülhamid'in saltanatı Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile başlayan modernleşme sürecinin özellikle imar ve okullaşma alanında hem nicelik hem de nitelik olarak arttığı bir dönemdi. Buna bağlı olarak toplumsal gelişme ve okuryazarlık artmış, bireylerin ülke ve dünya gündemi ile ilgileri de gelişmeye başlamıştı.

Tanzimat sonrasında ortaya çıkan kamuoyu, idarenin almış olduğu kararları eleştiren ve farklı görüşler ileri süren ve bunu da gazete ve dergiler vasıtasıyla yapan okuryazar/aydın sınıfı sayesinde şekillenmeye başlamıştı. Bu aydın sınıfı yazdıkları yazılar ile kamuoyu oluşturmakta ve iktidarı eleştirmekte, muhalefet görevini üstlenmekteydi. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Avrupa'da basın ve matbuat kanunları çıkarılarak basın yayın üzerinde baskılar artırılmıştı. Avrupa'da yaşanan bu süreç Osmanlı Devleti'nde de yaşandı. II. Abdülhamid'in iktidarı ise basın ve yayın faaliyetleri üzerindeki baskının ve sansürün yoğunluğunu zaman içinde artırarak devam ettirdiği bir dönem oldu (Demirel, 2007, ss. 13-19).

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda devlet adamlarının öncülüğünde modernleşme sürecine başlamış, siyasi, askeri, hukuki ve kültürel alanlarda reformlar gerçekleştirmişti. Bu sebeple XIX. yüzyıl, Türkiye'nin Batılılaşma tarihinde reformlar çağı olarak önemli bir yere sahip olmuştu (Ortaylı, 1995, ss. 9-26). Tanzimat'tan sonraki süreçte artarak çeşitlenen basın ve yayıncılık sektörünün, muhalif ve eleştirel düşüncelerin yaygınlaşmasına imkân vermesi, yöneticiler için Fransa'da olduğu gibi basın ve yayın için kanun ve yönetmeliklerin hazırlanmasını zorunlu hale getirdi. Kitap, gazete, mecmua, risale vb. neşriyatın denetim altına alınması için hukuki düzenlemeler yapıldı (Kudret, 1977, ss. 5-6; Yalçın, 1975, ss. 105-107).

II. Mahmud dönemi matbuat ve gazetenin gelişmesinde önemli bir başlangıç noktası oldu. Onun zamanında Takvim-i Vekâyi'nin yayımlanması sonrasında gazete ve mecmua yayıncılığında hızlı bir gelişme kaydedildi. II. Mahmud döneminde açılmaya başlayan okullarda okuyan öğrencilerin kitap ihtiyacını karşılamak için matbaaların kurulması yayıncılık sektöründeki süreci hızlandırdı. İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde matbaaların kurulması ve burada basılan materyallerle birlikte bir süre sonra devleti hukuki düzenlemeler yapmaya ve denetim mekanizmalarını geliştirmeye sevk etti (İnuğur, 2005, ss. 199-200; Demirel, 2007, ss. 29-30).

Sadrazam Âli Paşa'nın 17 Mart 1867'de Girit konusundaki eleştiri ve tepkileri önlemek amacıyla çıkardığı "*Âli Kararnâme*" ile hükûmete "*ülkenin genel çıkarları gerektirdiğinde*" yürürlükteki Matbuat Kanunundan bağımsız olarak idari bir yetkiyle gazeteler hakkında kovuşturma

yetkisi verildi. “*Âli Kararnâme*” çıktıktan sonra Genç Osmanlıların çıkardığı Muhbir ve Vatan gazeteleri kapatılmış, Tasvir-i Efkâr ve Tercüman-ı Ahval de yayınlarını durdurmuştu (Kudret, 1977, ss. 68, 99-100; Koloğlu, 1985, ss. 81-82; Kabacalı, 1990, ss. 30-33; Topuz, 1996, ss. 29-30; İnuğur, 2005, ss. 204-206; Demirel, 2007, ss. 34-36; Kerimoğlu, 2023, s. 537).

Tanzimat döneminde başlayan basın ve yayın faaliyetlerini kontrol altına alma süreci, II. Abdülhamid’in iktidarı sırasında etkisini ve yoğunluğunu artırarak devam etti. II. Abdülhamid, tahta çıkış sürecindeki olaylar sebebiyle iktidarının meşruiyetini sorgulayan, otoritesine karşı gelerek tehdit oluşturan Jön Türklerin yayınları başta olmak üzere kendisine muhalif olan yayınları kontrol etmeye çalıştı. Basın üzerinde kurulan aşırı kontrol sayesinde toplumda muhalif düşüncelerin yayılmasını engellemek, II. Abdülhamid iktidarının ayırt edici ve bilinen özelliklerinden biri oldu. II. Abdülhamid, kurmuş olduğu bu sistemle sansür ve oto-sansürün Osmanlı Devleti’nde olağanlaşmasını sağladı (Persignac, 2016; ss. 13-23).

II. Abdülhamid’in basın ve yayın faaliyetlerini kontrol etmekle görevli kurumlar arasında Maârif Nezâreti’ne bağlı olarak çalışan Encümen-i Teftiş ve Muâyene dairesi de 4 Ocak 1882’de Telif ve Tercüme Dairesi ile Matbaalar İdaresi’nin birleştirilmesiyle kuruldu (Kudret, 1977, s. 20; Birinci, 2006, s. 304; Demirel, 2004, ss. 96-98). 9 Şubat 1882’de kurulan Tetkik-i Müellefat Komisyonu ise kitap sansüründe nihai temyiz makamındaydı (Kudret, 1977, ss. 20-21; Birinci, 2006, ss. 304-306; Kabacalı, 1990, ss. 56-58; Demirel, 2007, ss. 93-96). Kitapların ve özellikle yurt dışından gelen veya ülke içinde dolaşıma sokulan her türlü matbu ürünün teftişinden sorumlu olan kurum ise Rûsûmat Emâneti olup, bu işleri yapmak için de Evrak-ı Muzırza Müfettişleri görevlendirildi (Birinci, 2006, ss. 308-309; Demirel, 2007, s. 102; Ataman, 2009, s. 41; Ardıç, 2009, ss. 24-50).

1888’de çıkarılan Matbuat Kanunu ile gazetelerin yanı sıra her türlü yayın için yayımlanmadan önce izin alma ve sansüre hukuki düzenleme getirildi. Matbaa sahiplerine basacakları her türlü yayın için Maârif Nezâreti’nden izin alma mecburi tutuldu. Ayrıca ülke dışında basılan kitap ve risâlelerin İstanbul’da Maârif Nezâreti’nden, taşrada ise vilayetlerin izni olmadan ithali yasaklandı. Bu yayınların gümrüklerde incelenmesi görevi de Maârif Nezâreti ile vilayetlere verildi (İskit, 2000, s. 74; Kudret, 1977, ss. 13-16, 103-106; Demirel, 2007, ss. 37-39; Bel_Mtf_048219).

Avnullah el-Kâzımî

Avnullah el-Kâzımî gazeteci ve devlet adamı olarak Osmanlı’nın son zamanlarında yetiştirdiği aykırı simalardan biridir. Avnullah el-Kâzımî’ye dair biyografik bilgiler M. Zeki Pakalın’ın “*Sicill-i Osmanî Zeyli*” ile kendisinin yazdığı “*Son Müdafaa*” ve “*Divan-ı Örfi ve Avnullah el-Kâzımî*” kitaplarında, kardeşi Süleyman Tevfik ve kızları Halide Nusret Zorlutuna ile İsmet Kür’ün hatıralarında ansiklopedik ve akademik eserlerde bulunmaktadır (el-Kâzımî, 2005, ss. 6-8; Zorlutuna, 2000, ss. 16-88; Kür, 2011, ss. 136-144; Özzorluoğlu, 2011, ss. 162-179, 250-251, 285-286; Pakalın, 2008, ss. 4-6; Gövsa, 1946, s. 212; Ahmad, 1997, s. 857; Emre, 1960, s. 131; Gürel, 1988, ss. 1-3; Coşkun, 2010, ss. 1-14; Karabay, 2020, ss. 79-82; Varoğlu, 2014; İşli, 2017, ss. 100-101; Meydan Larousse, 1990, s. 134; Oğuz, 2023a, ss. 99-106; Yılmaz, 2024, ss. 87-137).

Avnullah el-Kâzımî, Aziz Hüsnü Bey’in oğlu olup H. 1283/M. 1866/1867’de Hicaz’da doğdu. Asıl adı Mehmed Selim olup, müstear isim olarak Avnullah el-Kâzımî adını kullanmış ve bu isimle tanınmıştı. Avnullah el-Kâzımî’nin babası Hacı Hüseyin Hüsnü Bey, Erzurumlu Zorluhan ailesine mensup olup, V. Murad’ın cülusunda Mabeyin ikinci kâtipliğine tayin edilmiş, iki gün sonra da azlolunmuştu (BOA. DH. SAİDd. 169/101; Uzunçarşılı, 1944b, ss. 249-250, 258, 316-319, 326; 1967, ss. 116-117; Gövsa, 1946, s. 212; Zorlutuna, 2000, s. 66; Pakalın, 2008, s. 4; Varoğlu, 2014, s. 21; Yılmaz, 2024, ss. 9-39).

H. Nusret Zorlutuna, dedesi Hüseyin Hüsnü Efendi'yi “*V. Sultan Murad'ın Mabeyn-i Hümayûn Başkâtibi ve süt kardeşi olan dedem, merhum ve mağfur, Hacı Hüseyin Hüsnü Bey, vaktinde Kutb “zaman” imiş.*” ifadesiyle anlatır (Zorlutuna, 2000, s. 6). Hüseyin Hüsnü Efendi'nin, V. Murad'ın Başkâtipliği başka kaynaklarda da anlatılır (Kür, 2011, s. 128; Örik, 1995, ss. 124-126, 128; Basîretçi Ali Efendi, 1997, ss. 107, 154; Koçu, 1960, s. 2139; Türkiye Ansiklopedisi, 1957, s. 141; Ziya Şakir, 2007, s. 158).

Aziz Hüsnü Bey, oğlu Süleyman Tevfik'e göre Midhat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ebu'z-Ziya Beylerle hürriyet için mücadele eden grubun üyelerindendi (Özzorluoğlu, 2011, s. 19). Emine Işınso “*Cumhuriyet Türküsü*” romanında dedesi Avnullah el-Kâzımî'yi ve büyük dedesi Hacı Hüsnü Bey'i romanının karakterleri arasında yer vererek, onları cumhuriyet düşüncesini ilk seslendirenler arasına dâhil etmiştir (Uzunçarşılı, 1967, ss. 116-117; Işınso, 2012; Koç, 2005, ss. 192-195, 204, 375-376, 382-383, 415, 528-530, 584-586, 600, 612; Zorlutuna, 2000, s. 18).

Hacı Hüsnü Bey, Ali Suavi'nin Çırağan Sarayı baskını tertipleyenler içinde yer aldığı iddiasıyla tutuklanıp yargılandıktan sonra Halep'e sürgün edilmişti (Pakalın, 2008, s. 4; Özzorluoğlu, 2011, s. 28; Uzunçarşılı, 1944b, ss. 286, 305, 316-317,326; İrtem, 2003b, ss. 190-191; Mahmud Celâleddin Paşa, 1983, ss. 609-612).

Hacı Hüsnü Bey, Kleanti-Aziz Bey komitesinin faaliyetlerini II. Abdülhamid'e ihbar eden kişiydi (Uzunçarşılı, 1944b, ss. 279-280; Kuran, 2000, s. 34; Eldem, 2019, ss. 89, 99). Hacı Hüsnü Bey hakkında Uzunçarşılı aşağıdaki bilgileri verir:

“*Îâne-i Harbiyye-i Şehriyye Komisyonu'nda iken gerek Ali Suâvi vak'ası sebebiyle ve gerek damat Mahmud ve Midhat paşaların kapılarına yapıştirılan yaftaların bunun eseri olduğu zannından dolayı tevkif edilerek serasker kapusundaki divan-ı harbe verilmişti, tevkifi bir jurnal üzerine olmuştu, Kleanti-Aziz Bey komitesini haber veren bu adamdır: Abdülhamide takdim ettiği bir arızası vesikalar arasında olup kendisinin mahiyetini göstermektedir. Abdülhamid'in notlarında (prens'in ikinci kâtibi Hüsnü Bey) diye bunun ismi zikredilmektedir. Bu Hacı Hüsnü Bey, meşhur Avnullah-ül-Kâzımî'nin babasıdır.*” (Uzunçarşılı, 1944b, ss. 257-258; Kuran, 2000, s. 34; 2012, s. 141; Aydemir, 1983, s. 91; Koç, 2015, ss. 104-105; Karal, 2007, s. 503; Küçük, 1993, ss. 306-309; Lewis, 1993, s. 175; Kocahanoğlu, 2009, ss. 151-152; Kısa, 2012, s. 23).

Hacı Hüsnü Bey, 1891 tarihinde Antakya'da koleradan vefat etmiştir (Özzorluoğlu, 2011, s. 67). Avnullah el-Kâzımî ise babasının zehirlendiğini iddia eder (el-Kâzımî, 1327, ss. 27, 75; 2005, s. 126).

Avnullah el-Kâzımî, eğitimini babasının sürgün yeri olan Halep'te tamamladı (Özzorluoğlu, 2011, s. 34). Avnullah el-Kâzımî resmi eğitimin yanı sıra özel eğitim de gördü. Bu özel eğitimin içeriği ise ilm-i kelâm, tefsir, felsefe, hadis, fıkıh-ı şerif, usul, beyan, bedii ve meani, mantık, ilm-i ahval-i ruh, coğrafya, hesap ve hendese, hey'et, fenn-i askeri, sarf ve nahiv derslerinden ibaretti. Özgeçmişinde Arapça, Farsça ve Türkçe okuyup yazdığı, Kürtçe ve Fransızca konuştuğu kayıtlıdır (BOA. DH. SAİDd. 169/101; Oğuz, 2023a, s. 101).

Avnullah el-Kâzımî, Halep'teki ikametî sırasında kardeşi Süleyman Tevfik ile Halep-İstanbul arasında ticaretle uğraşmıştı (Özzorluoğlu, 2011, ss. 74-75). Avnullah el-Kâzımî Halep'te bir yandan ticaretle uğraşırken diğer yandan da iktidar aleyhinde faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bununla ilgili kendisi hakkında “*cemiyet-i muzırna teşkil ettiğine dair*” iddialardan dolayı tahkikat yapılması istenmektedir (BOA. BEO. 1139/85375; Varoğlu, 2014, s. 31).

Avnullah el-Kâzımî 1890 tarihinden önce Halep'ten İstanbul'a gelip, Marufizade Ziyaeddin Efendi'nin çıkardığı Mürüvvet Gazetesi'nde çalışmaya başladı (Mürüvvet, 1307, 461, s. 1; Duman, 2000, ss. 634-636; Özzorluoğlu, 2011, ss. 40-43,45, Mardin, 1994, s. 35; Oğuz, 2023b, ss. 297-337). Avnullah el-Kâzımî bu gazetenin “*müdür-i tahrir ve mesul*” görevini üstlenmişti (BOA. DH. MKT.

1687/104; Mürüvvet, 461, s. 1; Duman, 2000, s. 634). Mürüvvet Gazetesinde başyazıları yazan Avnullah el-Kâzımî, sansür heyetinin çıkarılmasını istediği yazıların olduğu sütunu boş bir halde yayınladı. Bu durum hükümet için itaatsizlik olarak kabul edildi ve gazete süresiz olarak kapatıldı (Oğuz, 2023b, ss. 309-310). Geçmiş sakıncalı bir aileye mensup olmasından dolayı Avnullah el-Kâzımî, bu olaydan dolayı tutuklanacağı endişesiyle Bulgaristan'a kaçtı. Avnullah el-Kâzımî'nin bu sorumsuz davranışı sebebiyle Marufizade Ziyaeddin Efendi de onun gazetede işine son verdi (BOA. DH. MKT. 1716/115). Bulgaristan'dan Sırbistan'a geçen Avnullah el-Kâzımî, Yenipazar, Priştine, Metroviçe, Üsküp, Kumanova, Köprülü, Selanik'te Çukurhan'da ve diğer yerleri dolaşarak kaçak hayatı yaşamaya başladı. Bu kaçak hayatı sırasında meşrutiyet, kanun-i esasi vb. konularda halkı aydınlatmağa çalıştı (el-Kâzımî, 1327, s. 81; 2005, s. 114; Mardin, 1994, s. 35). Avnullah el-Kâzımî hatıralarında Bergama'da da kısa bir süre bulunduğunu belirtir (el-Kâzımî, 1327, s. 114; 2005, s. 137).

Avnullah el-Kâzımî, Bergama'da Rumi 1314/1898-1899'da bulunmuş, belediye reisi Ali Ağa, müderris Emin Efendi, tahrirat kâtibi Râsih Bey, polis komiseri İzzet Efendi ve eşraftan Hafız Salim Efendinin olduğu toplantılarda medyumluk ve ruh çağırma seansları yapmıştı. Toplantılarda ruh çağırıldığına dair haberler halk arasında hızla yayıldı. Bergama'nın eşrafı ve halkı "*ölülerimizi rahatsız ediyorlar, Allah'ın işine karışıyorlar, hükümet aleyhine tertipler hazırlamak için ölülerden haber alınmak isteniyor*" iddialarıyla toplantılara katılanları hükümete şikâyet ettiler. Ruh çağırma toplantılarına katılanlar tutuklanarak İstanbul'a gönderildiler. İstanbul'da olayın iç yüzü ve bunun zararsız bir eğlence olduğu anlaşılınca bu kişiler birer mecidiye nişanı ve beşer altın kese ile Bergama'ya dönmelerine izin verilmişti (Bayatlı, 1943, ss. 80-81; Sevgi Dünyası, 1970, s. 29; Tarlacı, 2016, s. 78; Ayvazoğlu, 2008, ss. 20-21; 2017, ss. 37-38).

Avnullah el-Kâzımî sürgün ve kaçak hayatından kurtulmak ve İstanbul'da düzenli bir hayata başlamak istiyordu. Bunun için de aile dostu olan Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girdi. Avnullah el-Kâzımî, Müşir Fuad Paşa'nın yardımıyla hem af olunacağını hem de bir memuriyet ile görevlendirileceğini düşünmekteydi. Müşir Fuad Paşa, Avnullah el-Kâzımî'nin bu isteği doğrultusunda onu Yıldız Saray'ına götürmüş ve İstanbul'da ikametini ve memuriyet için II. Abdülhamid'den izin istemişti. II. Abdülhamid'de Avnullah el-Kâzımî'nin Müşir Fuad Paşa'nın konağında bir süre ikametine müsaade etmişti. Avnullah el-Kâzımî, bu süre boyunca Müşir Fuad Paşa'nın hususi kâtipliğini sürdürdü. (Pakalın, 2008a, s. 4; Özzorluoğlu, 2011, ss. 162-163).

Avnullah el-Kâzımî, "*Son Müdafaa*" isimli eserinde Müşir Fuad Paşa ile olan bağlantısını "*Benim müşârünileyhin konağına dâhil ve vesâtetleriyle arz-ı atebe-i ulyâ kılındığımda ba-irâde-i seniyye-i cihânâni-yi nezd-i müşârünileyhde nev-ummâ mahbus bırakılmaklığımdan ibâretidir.*" ifadeleriyle bir süre onun konağında zorunlu ikamete memur olduğunu belirtir (el-Kâzımî, 1326, s. 19; 2005, s. 25). Arşiv belgelerinde ise Avnullah el-Kâzımî'den Fuad Paşa'nın kethüdası olarak bahsedilir (BOA, Y.EE. 15/176; BOA, Y.EE. 80/52). Avnullah el-Kâzımî, İstanbul'da hayatına yeni bir düzen vermeye çalışırken Müşir Fuad Paşa ile Serhafiye Fehim Paşa arasında yıllardan beri devam eden gerilim ve mücadele en sonunda silahlı çatışmaya dönüştü (BOA, ZB. 333/34; el-Kâzımî, 1326, ss. 20-22; 2005, ss. 27-29; Tahsin Paşa, 1931, ss. 94-95; Özzorluoğlu, 2011, ss. 164-165; Dadyan, 2013, ss. 54-55).

Serhafiye Fehim Paşa ile Müşir Fuad Paşa'nın adamları arasındaki silahlı çatışmanın ardından, II. Abdülhamid'i hal' için bir komplo kurduğuna dair Fehim Paşa saraya bir jurnal verdi¹. Bu jurnalde Müşir Fuad Paşa'nın Avnullah el-Kâzımî aracılığıyla veliâht Reşad Efendi ile mektuplaştığı, onu padişah etmek için kuvvetli bir komite kurulduğu, İstanbul'da bir ayaklanma hazırladıkları, Müşir Fuad Paşa'nın konağına Ferik Nazım Paşa ile birçok komutan ve subayın gelip gittiği anlatılmaktadır (Özzorluoğlu, 2011, s. 165).

¹ Müşir Fuad Paşa hakkında benzer jurnaller için bkz. BOA, DH. MKT. 2736/83; BOA, Y. PRK. ASK. 179/21.

Serhafiye Fehim Paşa'nın verdiği jurnal üzerine tahkikat ve soruşturmada sonra Müşir Fuad Paşa ve Avnullah el-Kâzımî Divan-ı Harpte yargılandılar. Yargılama sonucunda Müşir Fuad Paşa ve Avnullah el-Kâzımî sürgün cezasına çarptırıldı (Korkmaz, 2017, ss. 31-33; 2019, ss. 171-173; Özzorluoğlu, 2011, ss. 166-167; Dadyan, 2013, ss. 55-56). Avnullah el-Kazımî'ye verilen cezanın sureti aşağıda verilmiştir:

“Mümaileyhin bâ-tanzim ita etmiş olduğu tercüme-i hal varakasında memalik-i Osmaniye'nin muhtelif cihetlerinde türlü isim ve şekl ve kıyafette millet efkârının tenvirine hizmet etmekle vakit geçirdiği ve üç yüz on yedi senesinde [1901] idama mahkum bulunduğu cihetle altı sene dokuz ay haricen ve dahilen ihtilalattan men' ile zincire vurulmak suretiyle haps edilip ... Fuad Paşa'nın pay-ı taht-ı saltanat-ı seniyye de ika-i fesad ve ihtilal ve mücerred avam-ı nassa dehşet vererek efkâr-ı umumiyyeyi tahdis için tertip ve teşekkül eylediği fırkaya müşareketi sabit olduğundan olvechle mücrimiyetine ve kanun-ı cezanın 57 inci ve ve 45 inci maddeleri hükmüne tevfiken ve ibtidâi tevfiği olan üç yüz on dokuz senesi Zilkadesinin altıncı [14 Şubat 1902] gününden itibaren on beş sene müddetle küreğe konulmasına 5 Mart 1318 tarihinde [18 Mart 1902] karar verilmiş olduğu ...” (Pakalın, 2008, s. 4).

Müşir Fuad Paşa İstanbul'dan Şam'a sürgün edilirken (BOA, Y. PRK. BŞK. 66/94), Avnullah el-Kazımî de on beş yıl kürek cezası ile Sivas'a sürüldü (Özzorluoğlu, 2011, ss. 166-167; Kür, 2011, s. 132). Avnullah el-Kazımî daha sonra Sivas'tan Sinop Kalesine gönderildi (Pakalın, 2008, s. 4). Avnullah el-Kazımî'nin Sinop Kalesi'ne gönderilmesinin sebebi ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Eczacıbaşısı Mirliva Refik'in aleyhinde verdiği bir jurnal idi².

Avnullah el-Kâzımî'nin İstanbul'daki Faaliyetleri

Avnullah el-Kâzımî, II. Meşrutiyet'in ilanı ile hürriyetine kavuşmuş ve 1908 Temmuz'unun 21'de İstanbul'a döndü ve siyasi faaliyetlerine kaldığı yerden devam etti (Zorlutuna, 2000, ss. 12-16; Özzorluoğlu, 2011, s. 250; Ahmet İzzet Paşa, 2017, s. 90).

Avnullah el-Kâzımî, İstanbul'a döndükten hemen sonra sürgünden dönenlerin haklarını korumak için *“Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”*ni kurup cemiyetin başkanlığına seçildi (Çapanoğlu, 1964, ss. 22-35; Tunaya, 1988, ss. 131-141; Akşin, 1974, ss. 125-136; Pakalın, 2008, s. 5; Özzorluoğlu, 2011, s. 251; Zorlutuna, 2000, s. 18; Kerimoğlu, 2007, ss. 133-149; 2018, ss. 48-51; Kansu, 2002, ss. 286-287).

Avnullah el-Kâzımî, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin haklarını korumak ve faaliyetlerini duyurmak için *“Hukuk-ı Umumiye”* adıyla bir gazete çıkarmaya başladı (Birinci, 1990, ss. 36-37; Pakalın, 2008, s. 5; Özzorluoğlu, 2011, ss. 254-255; Zorlutuna, 2000, s. 19; Kerimoğlu, 2009, ss. 21-38; Saralı, 2018, ss. 19-25).

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti ve Hukuk-ı Umumiye gazetesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oldukça sert bir muhalefet yürütmekteydi (Birinci, 1990, ss. 36-37; Hocoğlu, 2010, ss. 75-77; Kansu, 2016, ss. 34-35). Bu muhalefet sonucunda Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin merkezinde ve Avnullah el-Kâzımî'nin evinde arama yapılmış ve kendisi de tutuklanmıştı. Mahkeme sonucunda Avnullah el-Kâzımî ve arkadaşları suçsuz bulunup beraat ettiler (el-Kâzımî, 1327, s. 7; 2005, s. 57; İrfan Hayati, 1330, ss. 8-9; Birinci, 1990, s. 37; Pakalın, 2008, s. 5; Özzorluoğlu, 2011, s. 285; Zorlutuna, 2000, ss. 19-20).

² “Matrud Fuad'ın kethüdası olub Sivas hapishanesinde mevkuf bulunan Avnullah'ın haricden tedarik ettiği hempalarıyla şu günlerde büyük bir fenalık çıkaracaklarına ve mevad-ı mühimme-i saireye aid olarak mezkûr vilâyet hapishanesinde bulunan kolağalıktan matrud Celâl mührüyle alınan iki kıt'a taahhüdlü mektubun mündericâtı şayan-ı ehemmiyet görülmüş olmasına mebnî aynen ve leffen arz ve takdimine mücaseret eylerim. Ferman. 30 Teşrinisani 321 [13 Aralık 1905]. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneleri Eczacıbaşısı Mirliva kulları Refik” (BOA. Y.EE. 15/176; Tuğay, 1961, s. 73; Oğuz, 2023a, s. 103).

Avnullah el-Kâzımî'nin Kerkük Mutasarrıflığı

Avnullah el-Kâzımî, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kapatılmasının ardından, İstanbul'dan uzaklaştırılmak amacıyla kendisine Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından teklif edilen mutasarrıflığı kabul ederek 10 Mart 1909'da Kerkük mutasarrıflığına atandı (BOA, İ. DH. 1477/6; el-Kâzımî, 1327, s. 19; 2005, s. 68; Pakalın, 2008, s. 5; Zorlutuna, 2000, s. 21; Terzibaşı, 2005, s. 32).

Avnullah el-Kâzımî, İskenderun üzerinden görev yerine giderken Adana Olayları çıktı. Adana Olaylarının tahrikçisi ve baş şüphelisi olarak Divan-ı Harb-i Örfî tarafından 6 Mayıs 1909'da görevden el çekirilip İstanbul'a getirilen Avnullah el-Kâzımî, Harbiye Nezareti'ndeki Bekir Ağa Bölüğü'ne hapsedildi (el-Kâzımî, 1327, ss. 65-141; 2005, ss. 103-157; Pakalın, 2008, s. 5; Özzorluoğlu, 2011, ss. 329-331; Karal, 1999, ss. 93-96; Erdoğan, 2012, ss. 23-27; Zorlutuna, 2000, ss. 23-27, 34-40).

Yargılama sonucunda Avnullah el-Kâzımî'nin Adana Olayları'nda herhangi bir dahlinin olmadığı anlaşılınca Kerkük Mutasarrıflığı görevine 17 Ağustos 1909'da iade edildi (BOA, DH. SAİDD. 169/101). Avnullah el-Kâzımî'nin Kerkük Mutasarrıflığı dört yıl sürdü. Avnullah el-Kâzımî mutasarrıflığı esnasında pek çok hizmetlerinin yanında, Kerkük'te sanat okulu ile bir idadi açarak eğitime katkıda bulunmuş ve burada doğan oğlu Abdülhây Hâdi'nin vefatına da şahit olmuştu (Esin, 1976, s. 1129; Saatçi, 1997, s. 273; Tanpınar, 2000, ss. 341-342; Terzibaşı, 2005, ss. 32-33; Kür, 2011, ss. 143-144; Sarı, 2017, s. 104; Kevseroğlu, 2018, s. 33; Günay ve Oumar, 2017, ss. 91, 110).

Avnullah el-Kâzımî'nin Son Yılları ve Vefatı

Avnullah el-Kâzımî, 1913 yılının sonunda mutasarrıflık görevine son verilince İstanbul'a döndü (Zorlutuna, 2000, ss. 57-58; Göze, 2003, ss. 49-51). I. Dünya Savaşının başlarında zatülcenp (akciğer veya göğüs zarı iltihabı) hastalığına yakalanan Avnullah el-Kâzımî, bu hastalıktan dolayı 1917'de vefat etti (BOA, BEO, 4458/334342; BOA, MV. 212/89; Zorlutuna, 2000, s. 87; Uluant, 2007, s. 201; Kür, 2011, s. 142; Oğuz, 2023a, s. 105).

Süleyman Tevfik Bey, hatıralarında kardeşinin ölümünden bahsetmez. Avnullah el-Kâzımî'nin hastalıktan İstanbul'da vefat etmesine rağmen onun Kerkük'te 1914'te öldüğü çeşitli kaynaklarda belirtilir (Gövsa, 1946, s. 212; Pakalın, 2008, 5; Terzibaşı, 2005, 33; Ahmad, 1997, s. 857; Birinci, 2001, s. 364; Ansiklopedik Sözlük, 1967, s. 1118). Avnullah el-Kâzımî'nin ölüm tarihine dair bilgiler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde eşi ve kızlarına maaş bağlanması hakkındaki kayıtlarda bulunmaktadır³. Bunun yanında kızı Halide Nusret Zorlutuna'nın "Bir Devrin Romanı" kitabındaki anlatımı da Avnullah el-Kâzımî'nin 1914'te ölmediğini göstermektedir. Halide Nusret kitabında babasının öldüğü yıl içerisinde ilk yazısı "Ağlayan Kahkalar"ın "Talebe Defteri" dergisinde (Şendil, 2008) yayımlandığını ve aynı yıl içerisinde hem hüznü hem de sevinci tattığını belirtir. Halide Nusret'in bu yazısı Talebe Defteri'nin 36. sayısında Rumi 15 Mart 1333/Hicri 21 Cemaziyelevvel 1335/Miladi 15 Mart 1917'de yayınlanmıştır (Nusret el-Kâzımî, 1333, s. 577). Halide Nusret babasının ölümü ile yazısının çıktığı tarihe göre Avnullah el-Kâzımî'nin ölüm tarihi 1917'nin mart ayının başlarıdır (Oğuz, 2023a, s. 105).

Avnullah el-Kâzımî'nin Evinde Bulunan Yasak Kitaplar

Bu çalışmaya konu olan arşiv belgesi, Müşir Fuad Paşa'nın II. Abdülhamid'e suikast ve tahttan indirme teşebbüsü hakkında zamanının kudretli ve korkulan kişilerinden biri olan Serhafiye

³ 12 Cemaziyelevvel 1335/6 Mart 1917 tarihli belgede Kerkük mutasarrıf-ı sabıkı Avnullah el-Kâzımî Bey'in irtihaline mebni zevcesi ve iki kerimesine maaş tahsisi hakkında eşinin verdiği dilekçeye dair belge için bkz. BOA, BEO. 4458/334342. 5 Şevval 1336/14 Temmuz 1918 tarihli belgede ise Kerkük mutasarrıf-ı sabıkı Avnullah el-Kâzımî Bey'in hizmet yılını doldurmadığı için maaş bağlanmadığı ve ailesinin maddi bakımdan zor durumda kaldığı için eşi ve iki kızına maaş bağlanmasına dair Meclis-i Vükela mazbatası için bkz. BOA, MV. 212/89.

Fehim Paşa tarafından verilen jurnal üzerine Divan-ı Harpte yargılanması süreci sırasında evinde yapılan aramada bulunan yasak kitapların listesinin yazılı olduğu belgedir (Tahsin Paşa, 1931, ss. 93-97; İrtem, 1999, ss. 161-169; 2003a, ss. 262-271; Georgeon, 2006, ss. 182-183).

Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan kitapların listesi aşağıdaki Tablo 1'de gösterilmiştir (BOA, Y.EE 80/52):

Tablo 1: Avnullah el-Kâzımî'nin Evinde Bulunan Yasak Kitapların Listesi

Avnullah'ın Hânesinde Zuhûr Eden Memnû Kitaplar	
Kıt'a	
1	el-Ahkâmü's-Sultâniyye namındaki kitab matbû
1	İran devletinin ahvâl-i idâre-i kadimesine dair Farisü'l-ibâre 1308 tarihli taş basması kitab
1	Nehcü's-Sülûk namıyla mukaddemâ tab' olunub ahiren men' edilen kitab
3	Memâlik-i Osmâniyye hakkında Türkiye Tarihi namıyla Paris'de tab' olunmuş kitab
2	Kemal Beğ'in Evrak-ı Perişan nam kitabı
1	Milel-i Mesîhiyye namıyla matbû kitab
1	Tarih-i Vakayi-i Hayret-nümâ namındaki matbû kitab
1	et-Turuku'l-Hükmiyye ve fi's-Siyâset'iş-Şer'iyye namındaki Arabiyü'l-ibare siyasetden bâhis kitab
1	Ahbârü'l-Harb namıyla Marsilya'da Arabiyü'l-ibare tab' olunmuş kitab
1	İbretnümâ namıyla mukaddema tab' olunub ahiren neşri men' olunmuş kitab
1	Memnu' birkaç aded tiyatro piyeslerini havi kitab
14	

Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan ve Tablo 1'de gösterilen kitapların bazıları II. Abdülhamid döneminde yasaklanmış kitaplar arasındaydı (Demirel, 2007, ss. 89-104, 172-185; Çalışkan, 2019, ss. 15-28). Yasak olan bu kitapları evlerinde bulunduranlar çeşitli cezai müeyyidelere uğramaktaydılar. Kitapların yasaklanmasında gerekçe olarak “*dinen, ahlaken, siyaseten*” gibi sebepler veya “*muzır olduğu için*” gibi genel ifadeler kullanılmıştır (Demirel, 2007, s. 100; 2009, ss. 23-30; Saydam, 2019, ss. 253-255; Bolat ve Aslan, 2020, s. 947). Aşağıda Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan yasak kitapların içeriği ve hangi sebeplerle yasaklanmış olabileceği hakkında bilgiler verilmiştir.

1- el-Ahkâmü's-Sultâniyye

El-Ahkâmü's-Sultâniyye meşhur Şafii âlimi Maverdi'nin eseridir. Kitabın tam adı “*el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye*” olup, devletin esas teşkilat ve idaresiyle ilgili fıkhi hükümleri bir araya getiren bir kitaptır (Maverdi, 1976; Şeşen, 1998, s. 89; Emiroğlu ve İšoğlu, 2021, CD-ROM; Erkal, 1988, ss. 555-556; Şafak, 1988, ss. 554-555).

Maverdi'nin (ö. 1058) bu kitabı yazmasının sebebi Abbâsî Devleti'nde hilâfet makamının güç kaybetmesiydi. Dönemin siyasi ve sosyal şartları, halifelik makamını tehdit ediyordu. Mâverdi böyle bir dönemde yaşayan bir âlim ve bürokrat olarak hem halifeyi, hem hilâfeti, hem de ümmetin siyâsî-idârî birliğini korumak gayesiyle “*el-Ahkâmü's-Sultâniyye*” adlı eserini yazarak Abbâsî hilâfetinin meşruiyetini Kur'an ve hadislerden getirdiği delillerle ispat ve sağlamlaştırmaya gayret etmişti. Bu sayede Büveyhî ve Selçuklu hanedanlarının kazandığı siyasi güce karşı Abbasi halifelerinin manevî ve siyasi otoritesini meşrulaştırmaya çalıştı (Geçit, 2013, s. 311).

Maverdi'nin siyaset ve hilâfet anlayışı Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemini “*asr-ı saadet*” olarak tanımlayıp referans noktası olarak kabulüyle başlar. Maverdi siyasi bunalımlar içindeki devlet ve toplumun asr-ı saadet dönemindeki adalet ve huzuru yeniden tesis edecek bir anlayış geliştirdi. Maverdi, ilk dört halifenin seçim usullerini temel alan bir hilâfet teorisi getirdi. Maverdi'nin hilâfet anlayışında imam veya halife, Allah'ın değil Hz. Peygamberin halifesi olduğu düşüncesiydi (Kallek, 2013, s. 182).

Maverdi'ye göre içtihat yapabilecek seviyede ilim sahibi, adil, vücutça sağlıklı ve sağlam, halkın işlerini idareye sahip bilgi ve fikir sahibi, güç, kuvvet, cesaret ve “*Kureyş soyuna mensup olma*” şartlarını taşıyan her Müslüman erkek halife olabilirdi (Maverdi, 1976, s. 6; Kallek, 2013, s. 182; Hatipoğlu, 1978, ss. 57-58; Karpat, 2010, s. 447).

Maverdi, halifenin “*ehlü'l-hal ve'l-akd*” tarafından hukuken görevinden alınabileceğini ve bu şekilde halifenin mutlak yetki sahibi olmayıp, seçimle gelmesini ve azledilebileceğini belirtir (Maverdi, 1976, ss. 5-9; Kallek, 2013, s. 182). Maverdi, halifeye istişare sorumluluğu vererek anayasal bir hükümet ve hukukun üstünlüğü ilkesine dayanan bir siyasal bir sistemi savundu. Maverdi'ye göre halifenin baş kadından daha fazla bir içtihat yetkisi yoktu. Ona göre vezir hukuki bir iş yapmışsa halifenin bu işi yürüklükten kaldırma yetkisi de yoktu (Kallek, 2013, s. 183).

II. Abdülhamid'in üzerinde hassasiyet ile durduğu konuların başında hilafet meselesi gelmekte ve kendisinin özellikle İslam dünyasında halifelığının tartışılmasından rahatsız olmaktadır. Bu sebeple hilafetin Kureyş soyuna ait olduğu ile ilgili eserleri Osmanlı topraklarında yasaklatmıştır (Özcan, 1997, ss. 60-71; Hocoğlu, 1975, ss. 125-127; Eraslan, 1992, ss. 177-211; Abdülhamid, 2011, ss. 26-35)⁴.

Maverdi'nin hem halifenin Kureyş soyundan olması şartı hem de istişare ve halifenin görevden alınabileceği gibi görüşleri ileri sürmesi ve bu görüşlerin kamuoyu tarafından bilinmesi ve tartışılması sakıncalı bulunmuş ve Osmanlı topraklarında bu eserin basılıp dağıtılması ve okunması engellenmeye çalışılmıştır. Bu sayede Osmanlı toplumu halifeye şartsız itaat edecek ve herhangi bir “asayiş” sorunu yaşanmayacaktı. II. Abdülhamid halifelik gibi hassas bir konunun ulu orta tartışılmasını istemediği için bununla ilgili eserleri yasaklama yolu ile konuyu gündemden çıkarmaya çalışmıştı.

2- İran Devleti'nin Ahvâl-i İdâre-i Kadimesi

Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan ve kadim İran tarihine dair H. 1308/1890-91 tarihli taş basması (İnuğur, 2005, ss. 111-112; Erken, 2023, ss. 151-160) kitap hakkında bir bilgiye ulaşamadık (Türkiye'de Basılmış Farsça Eserler, 1971, ss. 90-94; Baghanam, 2016, ss. 109-121). Fakat İran tarihi ile ilgili Hasan Pirniya'nın “*İran-ı Bâstânî Ya Tarih-i İran ez-Zaman-ı Bisyar Kadim Ta İnkıraz-ı Devlet-i Sasani Bâ Du Zamime ve Du Nakşa ve 27 Gravur*” başlıklı kitabın içeriği Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan kitapla benzerlik taşımaktadır (Pirniya, 1306; Altungök, 2020, ss. 95, 119). Bu kitap ayrıca İBB Atatürk Kitaplığı'nda dijital olarak taranmış olarak bulunmaktadır (Bel_Far_00113/01; Durusoy, 1954, s. 111).

Hasan Pirniya (1872-1935), Kaçar hanedanlığı (1794-1925) döneminde (Karadeniz, 2012, ss. 213-524) “*müşirü'l-mülk ve müşirü'd-devle*” olarak tanınan siyaset adamı, hukukçu ve tarihçidir (Marashi, 2008, ss. 99-104; Özgüdenli, 2011, s. 57). Hasan Pirniya Rusya'da hukuk eğitimi aldı. 1902'de İran'ın Rusya sefiri oldu. 1906'da Meşrutiyet'in ilanına kadar Adalet Bakanlığı yaptı. Meşrutiyetle birlikte İran Anayasasının hazırlanmasında görev aldı. Ardından 1907-1908 yılları arasında önce Dışişleri Bakanı sonra Adalet Bakanı oldu. Hasan Pirniya 1915, 1920, 1922 ve 1923 tarihlerinde dört defa Başbakanlık yaptı. Hasan Pirniya, modern adalet sisteminin kurucularındandı. İran Adalet Divanı'nı, ceza kanununu hazırladı ve modern mahkemeleri kurdu (Gahani, 2001, ss. 78, 83-117).

İran tarihi ile ilgili “*İran-ı Bâstânî Ya Tarih-i İran ez-Zaman-ı Bisyar Kadim*” bu kitabın içeriğine bakıldığında II. Abdülhamid'in iktidarını sarsacak bir içerik söz konusu değildir. Fakat sansür heyetinin yasaklamaya gerekçe olarak “*dinen, ahlaken, siyaseten*” gibi sebepler veya “*muzır*”

⁴ Paris'te Ernest Lord Matbaasın'da Luin Euistroh tarafından Fransızca olarak basılan el-Ahkamü's-Sultâniyye isimli “muzır” kitabın Osmanlı ülkesine girişinin yasaklandığına dair belgeler için bkz. BOA. HR.TH. 251/107; BOA. DH. MKT. 2452/22; BOA. DH.MKT. 2452/77.

olduğu için" gibi genel ifadeler kullanması olağan olduğu için bu kitap da yasak listesine dâhil edilmiştir.

3- Türkiye Tarihi

Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan kitaplar içinde "*Memâlik-i Osmâniyye hakkında Türkiye Tarihi namıyla Paris'de tab' olunmuş kitab*" cümlesiyle sadece kitabın konusu ve Türkçe başlığı verilmiş üç adet kitap bulunmuştur. Kitap Türkçe olarak Fransa'da yayınlanmıştır. "*Eski Harfli Eserler Bibliyografyasında*" Paris'te basılan kitaplar aşağıda sıralanmıştır (Emiroğlu ve İšoğlu, 2021, CD-ROM; Çelik, 2021, s. 334):

Türkiye (La Turquie), Paris 1288/1872.

Ali Suavi, *Türkiye 1288*, Imprimerie de Victor Goupy, Paris.

Ali Suavi, *Türkiye 1290 Senesi İçin Takvim ve Tevârih-i Muhtelif ve Tarifât-ı Nücûmiye*, Imprimerie de Victor Goupy, Paris 1289.

Ali Suavi, *Türkiye fi sene 1288*, Imprimerie de Victor Goupy, Paris 1288.

Ali Suavi, *Türkiye fi sene 1289*, Paris 1289.

Ali Suavi, *Türkiye fi sene 1290*, Imprimerie de Victor Goupy, Paris 1289.

Suavi, *Türkiye Sâlnâmesi 1288-1290. La Turquie 1871-1872 ou Géographie Agricole, Industrielle et Commerciale de la Turquie*, Imprimerie de Victor Goupy, Paris 1871-1872.

Yukarıda verilen kitaplar Paris'te basılan Türkiye ile ilgili kitaplardır. Bu kitapların yazarı da Ali Suavi'dir. Ali Suavi (1839-1878), gazeteci, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesi, ilk Türkçülerdendir (Uçman, 1989, ss. 445-448; Tanpınar, 2012, ss. 232-249; İnuğur, 2005, ss. 206-211; Çelik, 2021, ss. 37-332; Kuntay, 2015). Ali Suavi, Çırağan Vakasını organize ederek II. Abdülhamid'i tahttan indirmeye teşebbüs etmişti (Uzunçarşılı, 1944a, ss. 71-118). Ali Suavi'ye ait olan bu kitaplar da yasak kapsamına alınmıştır. Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan Türkiye Tarihi kitapları da muhtemelen Ali Suavi'nin eserleridir.

Ali Suavi'nin bu kitapları Osmanlı Devleti'nin idari ve ekonomik durumunu anlatan salnamelerdir (Bilgin, 2009, s. 53). Bu salnamelerden "*Türkiye fi sene 1288*" isimli kitabı 52 sayfadır. Mevki ve Ahali, Taksim-i İdare, Vilayat, İklim ve Hasılat-ı Araziyye, Nebat, Hayvan, Maden, Maden-i Hümayun, Enhâr, Turûk ve Mesâlik, Sanayi, Destgâh, Döşeme Destgâhları ve Kargef, Kârhâne, Ocak, Sünger ve Sülük, Sefain-i Ticariyye, Ticaret Limanları ve Şeref İskeleleri, Türkiye Ticareti, Meskûkat, Banka ve Kumpanya, Gümrük başlıklarından oluşmaktadır (Suavi, 1288; Çelik, 2021, ss. 343-344).

Ali Suavi'nin "*Türkiye fi sene 1290*" isimli kitabı 104 sayfadır. Yılın Teferruatlı Takvimi, Miladi Tarihleri, Miladi Tarihleri Hicri'ye, Hicri Tarihleri Miladi'ye Çevirme Usulleri, İstatistik ve Ziraat ve Ticaret ve Sanat Salnâmesi 1290, Mevki, Arazi, Ahali, Taksim-i İdare, Vilayat, İklim, Hasılat-ı Araziyye, Senevi Varidat, Maden, Enhâr, Turûk ve Mesâlik, Müzakerede Olan Şimendifer, Telgraf, Sanayi, Sefain-i Ticariyye, Ticaret Limanları ve İskeleler, Postahaneler, Hanlar ve Oteller, Gazeteler, Tüccar, Vilayetlerin Ticari Durumu ve Geçim Kaynakları, Türkiye ile Külliyyetli Ticaret Eden Ülkeler, Meskûkat, Mütedavil Olan Meskûkât-ı Muhtelifenin Tarife-i Kıymetleri, Maliye, Asker, Sefain-i Harbiyye başlıklarından oluşmaktadır (Suavi, 1289; Çelik, 2021, ss. 344-345).

Ali Suavi'nin, "*Türkiye 1290 Senesi İçin Takvim ve Tevârih-i Muhtelif ve Tarifât-ı Nücûmiye*" isimli eserinin içindekiler kısmında Osmanlı Devleti'nin idari yapısı ve coğrafyası hakkında da bilgiler verilmektedir (Suavi, 1289; Çelik, 2021, ss. 334, 361-362). İçindekiler kısmını verdiğimiz bu kitapların devlet ve toplum için "*dinen, ahlaken, siyaseten*" veya "*muzır olduğu için*" sakinçali ve zararlı olması mümkün değildir.

Türkiye Tarihi kitabının yazarının isminin Avnullah el-Kâzımî'nin evindeki kitapları listeleyen belgede yer almamasında muhtemelen Ali Suavi'nin II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için teşebbüs ettiği Çırağan Vakası'nın lideri olmasından dolayıdır. II. Abdülhamid'in Ali Suavi'nin adını duymak ve görmek istememesi bu olayla ilgilidir. Belgede Ali Suavi adının anılmamasının sebeplerinden biri de onun adının unutturulmak istenilmesindedir.

4- en-Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk

Ebü'n-Necîb Celâleddin Şeyzerî'ye (ö. 1193) ait olan bu eserin tam adı “*en-Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*” olup bir siyasetname kitabıdır (Şeşen, 1998, ss. 127-128, 318; Kallek, 2010, ss. 107-109). Şeyzerî'nin bu kitabı Ebü'n-Necib Sühreverdi'ye ait bir kitap olarak daha önce yayınlanmıştır (Sühreverdi, 1974; Öngören, 2010, s. 36). Maverdî'nin el-Ahkâmü's-Sultâniyye'si gibi bir siyasetname kitabı olan bu eser (Şeyzerî, 2013) devlet yönetimi hakkında çeşitli bilgi ve tavsiyeler vermektedir (Kallek, 2010, s. 108).

Şeyzerî'nin “*en-Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*” kitabı yirmi bölümden oluşmaktadır. Bu yirmi bölümde halkın erdemli yöneticilere olan ihtiyacı, edebî fazileti ve esasları, devletin temel unsurları ve dayanakları, üstün vasıflar ve fazilet, kınanmış huylar, devlette çalışan görevlilerin tabakaları, meşveretin fazileti ve meşveret ehlinin nitelikleri, siyaset usulü, hükümdarın divan kurması, hükümdarın huzurunda sohbet adabı, hükümdar aleyhinde hileler, ordu sevk ve idaresi, cihat, kafirlere karşı sabretmek, eşkıyaların katli, ganimetlerin dağılımı, savaş dönüşü yapılacaklar, abid ve zahitlerin nasihatlerini dinlemek hakkındadır (Şeyzerî, 2013, ss. 38-60).

Şeyzerî'nin “*en-Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*” kitabının özellikle sekizinci ve dokuzuncu bölümleri meşveret hakkındadır. Kitabın sekizinci bölümün başlığı “*Meşveretin Fazileti Hakkındadır*” (Şeyzerî, 2013, ss. 178-182), dokuzuncu bölümün başlığı ise “*Meşveret Ehlinin Nitelikleri ve Bazı İbretli Hikayeler*” adını taşımaktadır (Şeyzerî, 2013, ss. 183-205).

Şeyzerî'nin “*en-Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*” kitabının yasak listesinde yer almasının sebebi muhtemelen “*meşveret*” konusundan bahsetmesiyle alakalıdır. Meşveretin, Kanun-i Esasî'yi ve Meclis-i Mebusan'ı çağrıştırması ve II. Abdülhamid döneminde bu kelimelerin tabu kabul edilip seslendirilmesine dahi izin verilmezken bu konuların kitapta yer alması yasaklanması için yeterlidir.

5- Evrak-ı Perişan

Namık Kemal (1840-1888), edebiyat ve düşünce tarihimizin önemli simalarından biridir (Tahir, 2016, ss. 818-824; Dizdaroğlu, 1995, Ekrem, 1930; Göçgün, 1987; Kaplan, 1948; Akün, 1964, ss. 54-72; İnuğur, 2005, ss. 233-242; Akün, 2006, ss. 361-378; Tanpınar, 2012, ss. 340-363). Namık Kemal'in “*Evrak-ı Perişan*” kitabı tarihi biyografileri içermektedir (Tanpınar, 2012, ss. 349-350, 405-414, 419; Tansel, 2013, ss. LIX-LXI; Dizdaroğlu, 1995, ss. 38, 120-126; Ekrem, 1930, ss. 40; Göçgün, 1987, ss. 72-77; Sungu, 1941, ss. 13-14; Özön, 1938, ss. 235-240; Kaplan, 1948, ss. 85, 150-152; Akün, 1964, ss. 62, 70; 1972, s. IX; 2006, ss. 368, 375). Evrak-ı Perişan da yasak yayımlar arasındadır (Memalik-i Mahrûse, 1318, s. 2; İnuğur, 2005, ss. 231-232; Demirel, 2007, 178)⁵. Buna rağmen II. Abdülhamid döneminde insanlar hapis ve sürgün gibi cezalarını göze alarak “*Evrak-ı Perişan*” kitabını okumaya devam etmişlerdir (Dıñoğlu, 2017, s. 331, 335).

Maarif Nazırı Mehmed Celâleddin Paşa (Kuneralp, 1999, s. 6, 92), 18 Şaban 1320/20 Kasım 1902 tarihli yazısında Namık Kemal'in eserleri için “*efkar-ı muzır ve mazarrata erbabının müellefat-ı hezeyân-amiz*” ve “*pek muzır ve vahim*” ifadelerini kullanmaktadır (BOA. Y.PRK. MF 4/60; Akyüz, 1981, ss. 501-511; Demirel, 2007, s. 100). Evrak-ı Perişan, Namık Kemal'in İstanbul'un fethiyle ilgili “*Bârîka-i Zafer*” ve Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemini anlattığı “*Devr-i İstîlâ*”dan sonra kaleme aldığı tarihle alakalı üçüncü eseridir. Evrak-ı Perişan'da Selâhaddin-

⁵ Namık Kemal'in bütün eserlerinin yasak olduğuna dair bir arşiv belgesi şu ifadelerle başlar: “Kemal Beğ merhumun bilcümle asarı ba-iredae-i seniyye-i hazret-i padişahi şediden memnu olduğu ...” bkz. BOA. MF.MKT. 628/7.

i Eyyûbî, Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim anlatılmaktadır (Namık Kemal, 1973; Pala, 1989; Sançar, 1955, ss. 59, 72-77; Behar, 1992, s. 53, 56). Daha sonra Devr-i İstîlâ'da bu esere dâhil edilmiştir (Pala, 1989, ss. 8-20; Uçman, 1995, 536; Akün, 1976, ss. 5-26).

Namık Kemal, İbret Gazetesinde Evrak-ı Perişan'ın yasaklanması üzerine makaleler yazmıştır. Namık Kemal, “*Kitap teftiş etmek gibi Avrupa’ca birkaç asırlar evvel mücerred maarifin intişarını men için yapılmış bir kaidenin bu zamanda ve hiçbir sebep olmadığı halde memâlik-i Osmaniyece fiile ihracına kıyam olunmasına hakikaten ne derecede teessüf olursa yeri vardır.*” ifadeleriyle yasak kararını eleştirmiştir (Namık Kemal, 2005, ss. 406-410, 433-437).

Hüseyin Cahit, Namık Kemal’in Evrak-ı Perişan eseriyle ilgili olarak:

“... idare-i müstebite memlekette hayat-ı fikriyeyi mahvetmek için evvela serbestî-i matbuatı mahvetmişti. Bir taraftan Kemal gibi hamiyet ve hürriyet mürebbileri artık neşri asar edemiyor, diğer taraftan da evvelden yazılmış olan eserler ortadan kaldırılıyordu. Bunun için Cezmi’yi, Evrak-ı Perişan’ı, Vatan’ı ve saireyi defalarca okuyup bitirmiş gençler cuşî-i hamiyetle kendilerinden geçecek kadar galeyana geldikleri zaman, vatana, insaniyete dair bir söz işitmek isteyince kalplerinden taşan ihtiyacı ancak Fransız eserlerinde bulabilirdi.” ifadelerini kullanmıştır (Yalçın, 2022, ss. 129-130).

Namık Kemal’in hayatı ve kişiliği, V. Murad’a yakın oluşu, Meşrutiyet ve Kanun-i Esasi taraftarı olması, ona ait olan bütün eserlerin II. Abdülhamid döneminde yasaklanmasına sebep olmuştur.

6- Mîl-i Mesihîyye

Mîl-i Mesihîyye isimli kitap matbudur. Hıristiyan milletlerden bahseden bu kitap hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi, “*Eski Harfli Eserler Bibliyografyasında*” (Emiroğlu ve İşoğlu, 2021, CD-ROM) ve diğer bibliyografik eserlerde herhangi bir bilgiye rastlanılmadı. Mîl-i Mesihîyye kitabının yasaklanmasında da “*dinen, ahlaken, siyaseten*” veya “*muzır olduğu için*” gibi genel geçer gerekçeler bulunmuştur.

7- Târîh-i Vak’a-i Hayret-nümâ

Târîh-i Vak’a-i Hayret-nümâ’nın yazarı Belgradî Raşid Paşa, Boşnak kökenli olup Belgrat’ta doğmuş, çeşitli devlet hizmetlerinde bulunduktan sonra 1882/83 tarihinde İstanbul’da vefat etmiştir (Aslantaş, Belgradî Raşid, <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/tr/historian/belgradi-rasid>).

Târîh-i Vak’a-i Hayret-nümâ, 1291/1882’de basıldı (Arslantaş, 2007, s. 171; Babinger, 1992, s. 415). Belgradî Raşid kitabını üç cilt olarak planlamıştı. Ancak kitabın iki cildi ve bir de zeyli bulunmaktadır. Eserin birinci cildi (Duran, 2011) 1217-1265/1802-1849, ikinci cildi (Erten, 1991) 1265-1277/1848-1861 tarihleri arasındaki Sırbistan’da vuku bulan olayları anlatmaktadır. Eserin zeyli ise 1288/1871-72 yılında kaleme alınmış olup “*Tarihçe-i İbret-nümâ*” adını taşımaktadır (Aslantaş, Belgradî Raşid, <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/tr/historian/belgradi-rasid>).

Târîh-i Vak’a-i Hayret-nümâ’nın yasaklanması dönemin şartları içerisinde “*hikmet-i hükümet*” anlayışı içinde devletin dış politikada aldığı kararların öğrenilmesi ve eleştirilmesinin önüne geçebilmek amaçlıdır.

8- et-Turuku’l-Hükmiyye ve fi’s-Siyâset’iş-Şer’iyye

Tam adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 1350) olan İslam bilimlerinin birçok alanında eserler vermiş Hanbelî âlimidir (Apaydın, 1999, s. 109-123).

Et-Turuku’l-Hükmiyye fi’s-Siyâset’iş-Şer’iyye, İbn Kayyim el-Cevziyye’nin en tanınmış eseridir. el-Cevziyye, İbn Teymiyye’nin “*samimi bir takipçisi ve ünlü bir savunucusu*” (Yavuz, 1999, s. 126) olup, onun “*beyyine*” anlayışını bu eserinde daha da geliştirdi. el-Cevziyye, yargılama

hukukunda şekli ve zahiri ispat araçlarının yanında feraset ve sezginin de dâhil edilerek hüküm verilebileceğini belirtir ve Hz. Peygamber zamanından başlayarak yargılamada ferasetle hüküm vermenin misallerini vererek beyyine kavramına getirdiği yorumlarını izah ve ispat etmeye çalışır (Apaydın, 1999, s. 120; Tozal, 2015).

el-Cevziyye'nin et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâset'iş-Şer'iyye eserinin konu başlıkları ise kaza, ispat yöntemleri, hâkim, emirlerin uyması gereken şer'i siyaset, def-i mefâsid, hâkimlik adabı, feraset, şahitlik, sünnetin Kur'an-ı Kerim'deki yeri, şahit ve yemin aracılığıyla hüküm vermek, âhad haberler, kura yöntemi, İbn Teymiyye'nin dövme ve hapisle siyaset yapmanın hükmü hakkındaki görüşü, sanığın suçunun tespitine kadar mevcut durumları, sanığın işlediği suçlarla tanınması, sanıkların çeşitleri, masiyetler, hakimin hüküm verme yöntemleri, şer'i zorunluluklardır. İbn Kayyim el-Cevziyye bu eserinde İbn Teymiyye'nin görüşleri çerçevesinde hüküm verme ve ispat yöntemlerini ve misallerini etraflıca işleyen, yargıda ferasetin ve sezginin önemine vurgu yapmaktadır. Kitap ağırlıklı olarak fıkhi konular işlenmekle beraber siyaset-i şer'iyye fıkıh ilişkisi çerçevesinde incelenmektedir (<http://isd.ilem.org.tr/detay/396>).

el-Cevziyye'nin kitabının yasaklanması dönemin şartları içerisinde “*hikmet-i hükümet ve maslahat*” çerçevesi içinde değerlendirilebilir. Ayrıca siyaset ve dinin birlikte ele alınması ve tartışılmasını engellemek ve siyaseti sadece saray ve çevresi ile sınırlı tutmak da yasağın gerekçeleri arasındadır.

9- Ahbârü'l-Harb

Ahbârü'l-Harb adıyla Marsilya'da Arapça olarak basılmış bu kitap hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Eski Harfli Eserler Bibliyografyasında (Emiroğlu ve İşoğlu, 2021, CD-ROM) ve diğer bibliyografik eserlerde bir bilgiye ulaşamadık. Fakat İbn Kuteybe'nin bu isimde bir kitabı vardır (Şeşen, 1998, ss. 46-47; Günaltay, 1991, ss. 57-60; Yazıcı, 1999, ss. 145-149; Akyürek, 2021, ss. 31-73; Yıldırım, 2022, ss. 43-61). Ahbârü'l-Harb, İbn Kuteybe'nin “*Uyûnü'l-Ahbâr*” kitabının bir bölümünün başlığıdır (Durmuş, 2012, s. 248).

Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî olan İbn Kuteybe'nin (ö. 889) Uyûnü'l-Ahbâr isimli kitabı, edep, dini ve kültürel bilgileri içeren muhâdarât (Yazıcı, 2020, s. 390) ve farklı konulardan bahseden eseridir (el-Câbirî, 2016, ss. 248-264). Uyûnü'l-Ahbâr bir mukaddime ve on kitaptan oluşmaktadır. Kitabın bölümleri sırasıyla Kitâbü's-Sultân, Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye, Kitâbü's-Sü'düd, Kitâbü't-Tabâ'i ve'l-ahlâk, Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân, Kitâbü'z-Zühd, Kitâbü'l-İhvân, Kitâbü'l-Havâ'ic, Kitâbü't-Ta'âm ve Kitâbü'n-Nisâ' başlıklarını taşımaktadır (Yıldırım, 2021, ss. 205, 207, 209, 213, 219; Durmuş, 2012, s. 247; el-Câbirî, 2016, ss. 255-257; Akyürek, 2021, ss. 74-388; Yıldırım, 2022, ss. 182-363).

Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan Ahbârü'l-Harb kitabı muhtemelen İbn Kuteybe'nin Uyûnü'l-Ahbâr'ın ikinci kitabı olan “*Kitâbü'l-Harb ve'l-Fürûsiyye*” başlıklı bölümüdür. Kitabın bu bölümü Kitâbü'l-Harb adıyla 1903 tarihinde Strassburg'da basılmıştır (Durmuş, 2012, s. 248). Avrupa'da yayınlanan bu kitabın daha önce Marsilya'da basılması ihtimal dâhilindedir.

Kitâbü'l-Harb kitabı Harp Âdâbı ve Taktikleri, Yolculuk ve Harp İçin Tercih Edilen Vakitler, Ordular Karşı Karşıya Geldiğinde Yapılacak Dua, Sabır ve Düşmanla Karşılaşıldığında İnsanları Savaşmaya Teşvik, Harp Zikri, Harp Hazırlığı ve Silah, Binicilik Âdâbı, Sefer ve Gazvede Yolculuk, Çölü Geçme Hakkında, Uğursuzluk ve Uğur Hakkında, Acem Mezhebinde Kuşların Uğursuz Sayılmaları, Atlar Hakkında, Katırlar ve Eşekler Hakkında, Deve Hakkında, Korkaklık Haberleri, Kahramanlık Haberleri ve Binicilik ile Onlar Hakkında Şiirler, Harp Hileleri ve Diğer Hileler, Abbasiler Devleti ve Ebû Tâlib'in Ailesi Hakkında, Başkentler Hakkında başlıkları altında yüz dokuz sayfa ve on dokuz bölümden oluşmaktadır (Durmuş, 2012, s. 247; el-Câbirî, 2016, s. 256; Akyürek, 2021, ss. 112-150; Yıldırım, 2022, ss. 250-304).

Kitâbü'l-Harb kitabının yasaklanma gerekçesi diğer kitaplarda olduğu gibi “*hikmet-i hükümet ve maslahat*” çerçevesi içinde değerlendirilebilir. Çünkü kitabın içindekiler kısmında da görüleceği üzere II. Abdülhamid'in iktidarına tehdit oluşturabilecek herhangi bir bölüm yoktur. Fakat “*hikmet-i hükümet*” kavramı içinde sansür görevlileri toptancı bir yaklaşımla savaştan bahseden bu eseri “*sakıncalı ve muzır*” sayarak yasak kitaplar listesine dâhil etmişlerdir.

10- İbretnümâ

İbretnümâ isminde bir kitap Lâmiî Çelebi'ye (1473-1532) ait olup (Kut, 2003, ss. 96-97), H. 1273-1856/57'de basıldı (Baysal, 2010, s. 156). Kitabın ismi yazma nüshalarda İbretnâme (ibret kitabı), matbu nüshalarda ise İbretnümâ (ibret gösteren) olarak geçer (Kut, 2000, ss. 370-371). Lâmiî Çelebi 1473'de Bursa'da doğdu. Asıl ismi Mahmud olan Lâmiî Çelebi'nin babası II. Bayezid'in defterdarı Osman Çelebi, dedesi ise Nakkaş Ali b. İlyâs Ali olup, kendisi Emîr Buhârî'ye intisap etti. Lâmiî Çelebi daha çok Molla Câmî'den yaptığı çeviriler ve Bursa'da tasavvuf ve edebiyatı birleştiren bir şeyh olarak tanındı (Kut, 2003, s. 96).

İbretnümâ'nın mukaddime bölümünde on sekiz bin âlem, içlerinde en meşhur olan beş âlem ve ricâlü'l-gayb hakkında bilgiler vardır. İbretnümâ iki bölümden oluşur. İlk bölümde velilerin “*tayy-i zaman ve bast-ı mekan*” ile ilgili kerametleri yer alır. Bu birinci bölümde yirmi bir hikâye vardır. İkinci bölümde merakları sebebiyle başlarına çeşitli belalar gelen insanlara ait yedi hikâye anlatılır (Kut, 2000, s. 371).

İbretnümâ isimli bir başka eser Kesbî Mustafa Efendi'ye (ö. 1798) aittir (Öğreten, 2022, ss. 306-307; Babinger, 1992, s. 325). Eserin tam adı İbretnümâ-yı Devlet olup yazma halindedir (Öğreten, 2002). İbretnümâ-yı Devlet kitabında Hulefâ-yi Râşidîn'den başlayarak İslam tarihi özet halinde bahsedilir. Ardından 1738'de Rusya ile yapılan antlaşma ve 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı anlatılmaktadır (Öğreten, 2022, s. 307). Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan İbretnümâ isimli kitabın matbu olduğu kayıtlıdır. Bu sebeple Kesbî Mustafa Efendi'ye değil Lâmiî Çelebi'ye aittir.

İbretnümâ'nın da yasak kitaplar içinde yer alması dönemin zihniyetini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü tasavvufî, ahlaki menkıbe ve hikâyelerden oluşan bu eser toptancı bir bakış açısıyla yasak yayınlar arasına dâhil edilmiştir. Toptancı bir bakış açısı olmasaydı II. Abdülhamid'e karşı herhangi bir tehdit içermeyen bu eserin yasaklanması akla gelmeyecekti.

11-Tiyatro ve Piyesler

Avnullah el-Kâzımî'nin evinde birkaç tiyatro ve piyes kitapları da bulunmuştur. Bu eserlerin kime ait olduğu belirtilmemiştir. Yasak dâhilinde olan eserler içinde Namık Kemal ve Abdülhak Hamid'in tiyatro eserlerinin olması kuvvetle muhtemeldir. II. Abdülhamid döneminde eserleri en fazla yasaklanan tiyatro yazarı Abdülhak Hamit'tir. Onun eserleri arasında olan Duhter-i Hindû, Eşber, Makber, İçli Kız, Tezer yasak yayınlar arasındadır (Memalik-i Mahrûse, 1318/1319, ss. 2-3).

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde uygulanan sansürü, Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan kitaplar üzerinden değerlendirmeye çalışıldı. Kullanılan arşiv belgesi Yıldız Esas Evrak (YEE) 80/52 numarada kayıtlı Müşir Fuad Paşa'nın evinde yapılan aramada ele geçirilen silah ve mühimmatın miktarı, ailesiyle ilgili liste ve onun hakkında yazılmış bir layihayı ihtiva etmektedir. Bu arşiv belgesi içinde Avnullah el-Kâzımî'ye ait yasak kitapların listesi de bulunmaktadır.

Avnullah el-Kâzımî'nin biyografisine katkı sunan bu çalışma üzerinden II. Abdülhamid dönemindeki yasak kitaplar ve içerikleri değerlendirilmiştir. Avnullah el-Kâzımî, hatratında sürgün, kaçak ve zindanlarda geçen bir hayatı yaşamış bir Osmanlı aydını ve devlet adamıdır. II. Abdülhamid'in afvını kazanmak için Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girmişti. Müşir Fuad Paşa ile Fehim Paşa arasındaki kavgada kendisi de taraf olmak zorunda kalmıştı. Divan-ı Harp'te II. Abdülhamid'i hal' iddiası ile yargılanmış, cezasını da Sinop Hapishanesi'nde çekmekte iken II.

Meşrutiyet'in ilanı ile özgürlüğüne kavuşmuştu. Avnullah el-Kâzımî'nin hanesinde bulunan yasak yayınlar onun ceza almasında etkili olmamış olsa da bir onun hangi kitapları okuduğunu göstermektedir.

Avnullah el-Kâzımî'nin II. Meşrutiyet sonrası siyasi hayata hızlı bir giriş yapmış, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne muhalifliği sebebiyle bir nevi sürgün olarak Kerkük mutasarrıflığı ile devlet hizmetinde bulunmuştur. Kerkük mutasarrıflığından sonra kendisine devlette görev verilmemiş ve 1917'de vefatına kadar İstanbul'da yaşamıştır.

Sultan Abdülaziz döneminde çıkarılan basın kanunu II. Abdülhamid döneminde de uygulanmış, şartlara göre bu kanun yeniden yorumlanmış sansür ve yasaklar konusunda aşırıya kaçan uygulamalara sebep olmuştur. Sansür ve yasak yayınları takip etmekle görevli memurların da işgüzarlığa kaçan ve sorumluluk almak yerine toptancı bakış açısıyla kitapları içeriğine bakmadan yasaklama yoluna gitmeleri de yasak yayın listelerinde bulunan kitapların sayısını devamlı artıran bir etken olmuştur.

Avnullah el-Kâzımî'nin kütüphanesinde bulunan yasak kitaplar da yasak yayın listesinde olan kitaplardır ve tarih, siyaset, din ve tiyatroya ait eserlerdir. II. Abdülhamid döneminde kitapların yasak listesine alınması için "muzır" kelimesi yeterli idi. Muzır kelimesinin içi ise genel ahlaka aykırılık, dinen mahzurlu olmak, siyaseten sakıncalı olmak gibi sebeplerle doldurulmaktaydı.

Avnullah el-Kâzımî'ye ait kitaplardan Maverdi, Şeyzeri, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin siyaset ve din ile ilgili olup özellikle hilafet ve meşveret konularından bahsettiğinden yasak listesinde olan kitaplardı. Belgradi Raşid, Farsça İran Tarihi ile Arapça Milel-i Mesihyye, Ahbarü'l-Harb eserleri ise sadece muzır kabul edilmiş ve yasaklanmıştır. Namık Kemal ve Ali Suavi'ye ait kitaplar ise içeriğinden daha çok yazarlarının II. Abdülhamid'e muhalif olması, Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet taraftarı olmaları gibi sebeplerden dolayı yasak kapsamına alınmışlardı. Ali Suavi'nin kitaplarında durum tamamen değişmektedir. Ali Suavi'nin adı anılmadan listeye dahil edilmiş, adı adeta unutturulmaya çalışılmıştı.

İncelenen kitapların içeriğine bakıldığında II. Abdülhamid'in iktidarını sarsacak, devlet ve toplumu karışıklığa sevk edebilecek unsurlar içermediği görülmektedir. Fakat dönemin otoriter anlayışı içinde kitaplar ve yazarlar muzır/zararlı kabul edilmiş ve bunların basım ve yayımı yasaklanmıştır. Avnullah el-Kâzımî'nin okuduğu ve kitaplığında bulundurmadan çekinmediği bu yasak kitaplar, topluma ve devlete zararı olmayan kitaplardır.

II. Abdülhamid'in döneminin sansür ile özdeşleşmesinde önemli bir unsur olan kitap yasakları Avnullah el-Kâzımî'nin kitaplığında bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça kitapların yasak kapsamında olduğu ve resmi yazışmalar ve mahkemeye sunulan deliller arasına eklenip kaydedilerek bir kez daha ortaya konmuştur. Yine bu çalışma ile önceki çalışmalarda adı geçmeyen Farsça İran Tarihi, Arapça Milel-i Mesihyye ve Ahbârü'l-Harb isimli kitapların da II. Abdülhamid döneminde yasak yayınlar listesinde olduğunu görülmektedir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, BEO. 1139/85375
BOA, BEO. 4458/334342
BOA, DH. MKT. 1687/104
BOA, DH. MKT. 1716/115
BOA, DH. MKT. 2452/22
BOA, DH. MKT. 2452/77
BOA, DH. MKT. 2736/83
BOA, DH. SAİDd. 169/101
BOA, HR. TH. 251/107
BOA, İ. DH. 1477/6
BOA, MF. MKT. 628/7
BOA, MV. 212/89
BOA, Y. EE. 15/176
BOA, Y. EE. 80/52
BOA, Y. PRK. ASK. 179/21
BOA, Y. PRK. BŞK. 66/94
BOA, Y. PRK. MF. 4/60
BOA, ZB. 333/34

Araştırma Eserleri

- Abdülhamid. (2011). *Devlet ve memleket görüşlerim*. (Cilt. 1). (A. A. Çetin, Haz.). Çamlıca Basım Yayınları.
- Ahmad, F. (1997). Al-Kâzımî, Mehmed Salim, *The Encyclopedia of Islam* içinde (Vol. IV, s. 857). E. J. Brill New Edition.
- Ahmet İzzet Paşa (2017), *Feryadım istiklâl harbi'nin gerçekleri*. (2. Baskı). (Cilt. I). (S. İ. Furgaç & Y. Kanar, Haz.). Timaş Yayınları.
- Akşin, S. (1974). Fedakâran-ı millet cemiyeti. *AÜSBF Dergisi*. 29(1-2), 125-136.
- Akün, Ö. F. (1964). Nâmık Kemâl, *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. IX, ss. 54-72). MEB Yayınları.
- Akün, Ö. F. (1972). *Nâmık Kemal'in mektupları*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akün, Ö. F. (1976). Nâmık Kemal'in kitap halindeki eserlerinin ilk neşirleri. *Türkiyat Mecmuası*. 18, 1-78.
- Akün, Ö. F. (2006). Nâmık Kemal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 32, ss. 361-378). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyürek, R. (2021). *İbn Kuteybe'nin 'Uyûnu'l-Ahbâr adlı eserinin tematik ve metodolojik açıdan incelenmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Akyüz, Y. (1981). Atatürk'te Namık Kemal'in etkisi ve Abdülhamit döneminde yasak kitaplara ilişkin iki belge. *Bellekten*. 45/2(180), 501-511.
- Altungök, A. (2020). Sâsânîler dönemi İran tarihi kaynakları üzerine bir değerlendirme. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 39(68), 89-121. <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.732933>
- Apaydın, H. Y. (1999). İbn Kayyim el-Cevziyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 20, ss. 109-123). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ardıç, M. (2009). *Matbuat-ı ecnebiye müdüriyeti* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslantaş, S. (2007). *Osmanlıda Sırp isyanları 19. yüzyılın şafağında Balkanlar*. Kitap Yayınevi.
- Ataman, B. (2009). Türkiye'de ilk basın yasakları ve Abdülhamid sansürü. *Marmara İletişim Dergisi*. 14(14), 21-49.
- Aydemir, Ş. S. (1983). *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1860-1908*. (3. Baskı). (Cilt. 1). Remzi Kitabevi.
- Aydın, B. (2009). Salnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 36, ss. 51-54). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (2008). "Dostlarım, ruhları rahat bırakın" Türk edebiyatının medyumları. *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 419, 20-26.
- Ayvazoğlu, B. (2017). *Saatler, ruhlar ve kediler edebiyat tarihinin renkli dünyasında kısa bir cevelan*. Kapı Yayınları.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*. (2. Baskı). (C. Üçok, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Baghanam, R. H. (2016). *Tanzimat'tan harf devrimine kadar çeviri tarih kitaplarında ön sözler ve son sözler: çeviri yoluyla tarih yazımına tanıklık* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk edebiyatı tarihi*. (Cilt. II). MEB Yayınları.
- Basıretçi A. E. (1997). *İstanbul'da yarım asırlık vekayi-i mühimme*. (N. Sağlam, Haz.). Kitabevi Yayınları.
- Bayatlı, O. (1943). *Bergamada yakın tarihten olaylar*. Vakit Matbaası.
- Baysal, J. (2010). *Müteferrika'dan birinci meşrutiyet'e kadar Osmanlı Türklerinin bastıkları kitaplar: 1729-1875*. (2. Baskı). (H. S. Keseroğlu & İ. Mengülek, Haz.). Hiperlink Yayınları.
- Behar, B. E. (1992). *İktidar ve tarih Türkiye'de "resmi tarih" tezinin oluşumu (1929-1937)*. Afa Yayınları.
- Belgradî Raşid. (1291). *Târîh-i vak'a-i hayret-nümâ*. Tatyos Dividciyan Matbaası.
- Bergamada spiritizma çalışmaları. (1970). *Sevgi Dünyası*. 2(18), 29.
- Birinci, A. (1990). *Hürriyet ve itilâf fırkası II. meşrutiyet devrinde ittihat ve terakki'ye karşı çıkanlar*. Dergâh Yayınları.
- Birinci, A. (2001). *Tarihin gölgesinde meşâhir-i meçhûleden birkaç zât*. Dergâh Yayınları.
- Birinci, A. (2006). Osmanlı devleti'nde matbuat ve neşriyat yasakları tarihine medhal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 7, 291-349.

- Bolat, B. & Aslan, O. F. (2020). Sultan II. Abdülhamid'in saltanat döneminde Mısır menşeli muzır neşriyat ve devletin aldığı tedbirler (1876-1909). *Karadeniz Araştırmaları*. 17(68), 943-959.
- Coşkun, B. (2010). *Halide Nusret Zorlutuna hayatı, eserleri, fikirleri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Çalışkan, Ç. (2019). *II. Abdülhamid döneminde kitaplar üzerinde sansür uygulamaları (1876-1909)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çapanoğlu, M. S. (1964). *Türkiye'de sosyalist hareketleri ve sosyalist Hilmi*. Pınar Yayınları.
- Çelik, H. (2021). *Ali Suavî ve dönemi*. (2. Baskı). İletişim Yayınları.
- Çoruk, A. Ş. (2014). *Örnek bir vak'a ışığında Abdülhamit döneminde kitap ve dergi sansürü*. Kitabevi Yayınları.
- Dadyan, S. (2013). Dört devre şahitlik etmiş bir Osmanlı paşası müşir deli Fuat paşa. *Toplumsal Tarih Dergisi*. 230, 52-58.
- Demirel, F. (2004). Osmanlı devleti'nde kitap basımının denetimi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. 5, 89-104.
- Demirel, F. (2007). *II. Abdülhamid döneminde sansür*. Bağlam Yayınları.
- Dıgıroğlu, F. (2017). XIX. yüzyıl Osmanlı başkentinde entelektüel bir Acem: Mirza Habib İsfahanî ve terekesi. *Osmanlı Araştırmaları*. 49, 293-341. <https://doi.org/10.18589/oa.590918>
- Dizdaroğlu, H. (1995). *Namık Kemal hayatı-sanatı-eserleri*. Varlık Yayınları.
- Duman, H. (2000). *Başlangıcından harf devrimine kadar Osmanlı-Türk süreli yayınlar ve gazeteler bibliyografyası ve toplu kataloğu 1828-1928*. (Cilt. I). Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları.
- Duran, N. (2011). *Vak'a-ı hayret-nüma (1802-1849)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, İ. (2012). Uyûnü'l-ahbâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 42, ss. 247-248). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Durusoy, M. O. (1953). *İstanbul belediye kütüphanesi alfabetik kataloğu Osman Ergin kitapları Arapça ve Farsça basma eserler*. (Cilt. I). Milli Eğitim Basımevi.
- Durusoy, M. O. (1954). *İstanbul belediye kütüphanesi alfabetik kataloğu belediye ve M. Cevdet kitapları Arapça ve Farsça basma eserler*. (Cilt. II). Milli Eğitim Basımevi.
- Ekrem, A. (1930). *Namık Kemal*. Maarif Vekaleti Yayınları.
- el-Câbirî, M. Â. (2016). *Arap ahlaki aklı*. (2. Baskı). (M. Çelik, Çev.). Mana Yayınları.
- el-Cevziyye, (1317). *Et-turuku'l-hükmiyye ve fi's-siyâset'iş-şer'iyye*. Adab ve el-Müeyyed Matbaası.
- Eldem, E. (2019). *V. Murad'ın oğlu Selahaddin efendi'nin evrak ve yazıları V. Murad ile Cleanthi Scalieri*. (Cilt. I). İş Bankası Kültür Yayınları.
- el-Kâzımî, A. (2005). *Son müdafaa & divân-ı örfî ve Avnullah el-Kâzımî*. (Haz.) A. N. Galitekin, Şehir Yayınları.
- el-Kâzımî, M. A. (1326). *Son müdafaa*. Matbaa-i Cihan.
- el-Kâzımî, M. A. (1327). *Divân-ı örfî ve Avnullah el-Kâzımî*. Nümune-i Tıbaat Matbaası.
- el-Kâzımî, N. (1333). Ağlayan Kahkahalar. *Talebe Defteri*. 36, 577.

- el-Mâverdi. (1298). *Kitâbü'l- ahkâmü's-sultâniyye*. Matbaatü'l-Vatan.
- el-Mâverdi. (1976). *El-ahkâmu's-sultâniyye İslâmda hilâfet ve devlet hukuku*. (A. Şafak, Çev.). Bedir Yayınları.
- Emiroğlu, K. & İ. M. İsoğlu (Ed). (2001). *Eski harfli basma Türkçe eserler bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan alfabeleriyle)[EHBTEB]*, Kültür Bakanlığı ve Nuvis Yayıncılık (CD-ROM).
- Emre, A. C. (1960). *İki neslin tarihi*. Hilmi Kitabevi.
- Eraslan, C. (1992). *II. Abdülhamid ve İslâm birliği*. Ötüken Neşriyat.
- Erdoğan, A. (2012). *Belgelerle II. meşrutiyet'ten tehcire Adana Ermeni olayları günlüğü*. Gençlik Kitabevi.
- Erkal, M. (1988). el-Ahkâmü's-sultâniyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 1, ss. 555-556). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erken, M. (2023). *Geç Osmanlı döneminde matbaa ve kitap yayıncılığı (1857-1888)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Erkoç, E. (2015). *Beşiktaş muhafızı yedi sekiz Hasan paşa ve bir devrin hikayesi*. (2. Baskı). Çorum Belediyesi Yayınları.
- Erten, F. (1991). *Vaka 'a-i hayret-nümâ Belgradi Râşid paşa* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esin, N. (1976). Irak Türkleri. *Türk dünyası el kitabı* içinde (ss. 1125-1131). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- eş-Şeyzerî, C. N. A. b. N. (1286). *Nehcu's-sülûk fi siyâseti'l- mülûk*. Ali Rıza Matbaası.
- Gahani, C. (2001). *Iran and the rise of the Reza shah: from Qajar collapse to Pahlavi power*. İ. B. Tauris Publishers.
- Geçit, M. S. (2013). Mâverdi'nin hilâfet anlayışında meşrutiyet sorunu. *EKEV Akademi Dergisi*. 57, 311-328.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*. (A. Berktaş, Çev.). Homer Kitabevi.
- Göçgün, Ö. (1987). *Nâmık Kemâl*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gövsa, İ. A. (1946). *Türk meşhurları ansiklopedisi*. Yedigün Neşriyatı.
- Göze, H. (2003). Gerçek müslümanlığı yaşayanlardan Kerkük mutasarrıfı Avnullah bey. *Kubbealtı Akademi Mecmuası*. 2, 49-51.
- Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam tarihinin kaynakları tarih ve müverrihler*. (Y. Kanar, Haz.). Endülüs Yayınları.
- Günay, V. & S. F. Oumar (2017). Kerkük Osmanlı subay mezarlığı (şehitliği). *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. 3(2), 79-112. <https://doi.org/10.30517/cihannuma.373095>
- Gürel, Z. (1988). *Halide Nusret Zorlutuna hayatı ve eserleri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Hatipoğlu, M. S. (1978). İslamda ilk siyâsi kavmiyetçilik hilâfetin Kureyşliliği. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23(3-4), 1-93.
- Hocaoğlu, B. (2010). *II. Meşrutiyette iktidar-muhalefet ilişkileri 1908-1913*. Kitap Yayınevi.

- Hocaoğlu, M. (1975). *Abdülhamit han'ın muhtıraları (belgeler)*. Oymak Yayınları.
- İşinsu, E. (2012). *Cumhuriyet türküsü*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnuğur, M. N. (2005). *Basın ve yayın tarihi*. (5. Baskı). Der Yayınları.
- İrfan Hayati. (1330). *Tarihçe-i seyyiat*. Matbaa ve Kütübhane-i Cihan.
- İrtem, S. K. (1999). *Abdülhamid devrinde hafiyelik ve sansür Abdülhamid'e verilen jurnaller*. (O. S. Kocahanoğlu, Haz.). Temel Yayınları.
- İrtem, S. K. (2003a). *Sultan Abdülhamid ve Yıldız kamarillası*. (O. S. Kocahanoğlu, Haz.). Temel Yayınları.
- İrtem, S. K. (2003b). *Sultan Murad ve Ali Suavi olayı*. (O. S. Kocahanoğlu, Haz.). Temel Yayınları.
- İskit, S. (2000). *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış*. MEB Yayınları.
- İşli, E. N. (2017). Unutulan bir muhalif Avnullah el-Kâzımî. #*Tarih Dergi*. 35, 100-101.
- Kabacalı, A. (1990). *Başlangıçtan günümüze Türkiye'de basın sansürü*. Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Kallek, C. (2003). Mâverdi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 28, ss. 180-186). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kallek, C. (2010). Şeyzerî, Celâleddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 39, ss. 107-109). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kansu, A. (2002). *1908 devrimi*. (3. Baskı). (A. Erbal, Çev.). İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2016). *İttihadcılarının rejim ve iktidar mücadelesi 1908-1913*. (S. Somuncuoğlu, Çev.). İletişim Yayınları.
- Kaplan, M. (1948). *Namık Kemal hayatı ve eserleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Karabay, M. (2020). Devirlerin kadını: öğretmen, şair, yazar ve dergici Halide Nusret Zorlutuna. *Türk Dili*. 818, 78-92.
- Karadeniz, Y. (2012). *İran tarihi (1700-1925)*. Selenge Yayınları.
- Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı tarihi ikinci meşrutiyet ve birinci dünya savaşı (1908-1918)*. (2. Baskı). (Cilt. IX). TTK Yayınları.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı tarihi birinci meşrutiyet ve istibdat devirleri (1876-1907)*. (6. Baskı). (Cilt. VIII). TTK Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *İslâm'ın siyasallaşması Osmanlı devleti'nin son döneminde kimlik, devlet, inanç ve cemaatin yeniden yapılandırılması*. (4. Baskı). (Ş. Yalçın, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kâzımî (Mehmed Selim, Avnullah). (1990). *Meydan-Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi* içinde (Cilt. 7, s. 134). Meydan Yayınevi.
- Kâzımî Avnullah-Mehmet Selim. (1967). *Ansiklopedik Sözlük: Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 2, s. 1118). Milliyet Yayınevi.
- Kerimoğlu, H. T. (2007). İkinci meşrutiyetin ilk yıllarında sürgün ve firariler sorunu ve fedakaran-ı millet cemiyeti. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 7(2), 133-149.

- Kerimoğlu, H. T. (2009). II. meşrutiyet döneminde genel haklar savunusu yapan bir gazete: hukuk-ı umumiye. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 8(18), 21-38.
- Kerimoğlu, H. T. (2018). *Osmanlı'da devrim ve fedakâran-ı millet: istibdat dönemi sürgün ve firarilerinin devr-i hürriyet'te mücadeleleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kerimoğlu, H. T. (2023). II. Abdülhamit döneminde yasaklanan haritalar. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. (8)1, 528-570. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1256167>
- Kesbî, M. (2002). *İbretnümâ-yı devlet (tahlil ve tenkitli metin)*. (A. Öğreten, Haz.). TTK Yayınları.
- Kevseroğlu, N. (2018). Kerkük'te Yıkılan Türkmen Eserleri. *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 1, 21-37.
- Kısa, A. (2012). *Cleanthi Scalieri ve Aziz bey komitesi (1876-1878)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kocahanoğlu, O. S. (2009). *31 Mart ayaklanması ve sultan Abdülhamid*. Temel Yayınları.
- Koç, M. (2005). *Türk romanında İttihat ve Terakki (1908-2004)*. Temel Yayınları.
- Koçu, R. E. (1960). Basiret Gazetesi. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (Cilt. IV, ss. 2132-2140). İstanbul Ansiklopedisi Neşriyatı.
- Koloğlu, O. (1985). Osmanlı basını: içeriği ve rejimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 1, ss. 68-93). İletişim Yayınları.
- Korkmaz, E. (2017). *Harbiye nazırı Nazım paşa'nın hayatı ve faaliyetleri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, E. (2019). Harbiye nazırı Nazım paşa'nın II. meşrutiyet öncesi kariyeri. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)*. 1(2), 156-184.
- Kudret, C. (1977). *Abdülhamit devrinde sansür*. Milliyet Yayınları.
- Kuneralp, S. (1999). *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1922) prosopografik rehber*. İsis Yayınları.
- Kuntay, M. C. (2015). *Sarıklı ihtilalci Ali Suavi*. Oğlak Yayınları.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap tarihimiz ve jön Türkler*. (2. Baskı). Kaynak Yayınları.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı imparatorluğunda inkılâp hareketleri ve milli mücadele*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kut, G. (2000). İbretnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 21, ss. 370-371). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kut, G. (2003). Lâmiî Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 27, ss. 96-97). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C. (1993). Çırağan Vak'ası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 8, ss. 306-309). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kür, İ. (2011). *Yarısı roman*. (3. Baskı). Everest Yayınları.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (5. Baskı). (M. Kıratlı, Çev.). TTK Yayınları.
- Mahmud C. P. (1983). *Mir'ât-ı hakikat târihi hakikatların aynası*. (Cilt. I-III). (İ. Miroğlu, Haz.). Berekât Yayınevi.

- Marashi, A. (2008). *Nationalizing Iran culture, power, and the state, 1870-1940*. University of Washington Press.
- Mardin, Ş. (1994). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. (5. Baskı). İletişim Yayınları.
- Mehmed. (1308). *Devr-i Hamidî asârı cülus-ı meyamin-i menus-ı cenab-ı padişahiden bin üç yüz yedi sene-i hicriyesi nihayetine kadar Dersaadet'de tab' ve neşr olunmuş asâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsûsdur*. Matbaa-i Osmaniye.
- Mehmet Selim. (1957). *Türkiye Ansiklopedisi* içinde (Cilt. IV, s. 141). Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik.
- Memalik-i mahrûse-i şahaneye duhul ve intişarı memnu bulunan kütüb ve resâil-i muzırranın esâmisini mübeyyin cedveldir*. *Catologue des livres et des brochures dont l'entrée dans l'empire Ottoman été interdite*. (1318). Matbaa-i Osmaniye.
- Mürüvvet Gazetesi*, 27 Cemaziyelevvel 1307, S. 461, s. 1.
- Namık Kemal (1973). *Evrak-ı perişan*. Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Namık Kemal (2005). *Osmanlı modernleşmesinin meseleleri siyaset/hukuk/din/iktisat/matbuat bütün makaleler I*. (N. Y. Aydoğdu & İ. Kara, Haz.). Dergâh Yayınları.
- Oğuz, M. (2023a). Avnullah el-Kâzımî ve Mürüvvet gazetesindeki yazıları. (Y. E. Tansü & F. Kara, Ed.). *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V*. Özgür Yayınları. 97-142. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub260.c1327>
- Oğuz, M. (2023b). Marufizade Mehmed Ziyaeddin ve Mürüvvet Gazetesi. *The Journal of Academic Social Science*, 146, 297-337. <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.72531>
- Ortaylı, İ. (1995). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. (3. Baskı). Hil Yayınları.
- Öğreten, A. (2022). Kesbî Mustafa Efendi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 25, ss. 306-307). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2010). Sühreverdi, ebû'n-Necîb, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 38, ss. 35-36). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Örik, N. S. (1995). *Eski zaman kadınları arasında*. (2. Baskı). Oğlak Yayınları.
- Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm Osmanlı devleti Hindistan müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. (2. Baskı). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2011). Tarih/İran, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 40, ss. 54-58). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özön, M. N. (1938). *Namık Kemal ve İbret gazetesi*. Remzi Kitabevi.
- Özzorluoğlu, S. T. (2011). *II. Meşrutiyet'ten cumhuriyet'e elli yıllık hatıralarım*. (T. Yıldırım & Ş. Özdemir, Haz.). Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (2008). *Sicill-i Osmanî zeyli*, (Cilt. IV). (H. Selçuk, Haz.). TTK Yayınları.
- Pala, İ. (1989). *Namık Kemal'in tarihî biyografileri*. TTK Yayınları.
- Persignac, C. De. (2016). *Türkiye'de sansür eğlenceleri*. (A. Odabaşı, Haz.). Siyasal Kitabevi.
- Pirniya, H. (1308). *İran-ı bastan ya tarih-i mufassal İran-ı kadim*. Matbaa-i Meclis.
- Saatçi, S. (1997). *Kerkük güldestesi*. Ötüken Neşriyat.

- Sançar, N. (1955). Namık Kemal'in eserleri ve eserlerinin çeşitli basımları. *Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni*. 4(2), 57-88.
- Sarali, N. (2018). *Hukuk-ı umûmiye gazetesi'nin (1908-1909) meşrutiyet ve monarşi rejimlerine bakışı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarı, İ. (2017). *Irak Türkmenleri*. Net Medya Yayınları.
- Saydam, A. (2019). Osmanlı hükümeti ve yabancı kaynaklı muzır yayınlar. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*. 71, 251-264.
- Seyfettin Özege bağış kitapları katalogları*. (1980). (Cilt. 3-4). (A. Bayram & M. S. Çöğenli, Haz.). Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Yayınları.
- Suavi, A. (1288). *Türkiye fi sene 1288*. Imprimerie de Victor Goupy.
- Suavi, A. (1289). *Türkiye fi sene 1290*. Imprimerie de Victor Goupy.
- Suavi, A. (1290). *Türkiye 1290 senesi için takvim ve tevârih-i muhtelif ve tarifât-ı nücûmiye*. Imprimerie de Victor Goupy.
- Sultan II. Abdülhamit dönemi matbuat sansürü hakkında cereyan eden yazışmaların bulunduğu kayıt defteri*. İBB Atatürk Kitaplığı. Sınıflama Yer Bilgisi. 955,01, Demirbaş. Bel_Mtf_048219.
- Sungu, İ. (1941). *Namık Kemal*. Maarif Matbaası.
- Sühreverdî, (1974). *Nehcu's-sülûk fi siyâseti'l- mülûk yönetenlerin yönetimi*. (H. Algül, Haz.). Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Şafak, A. (1988). el-ahkâmü's-sultâniyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 1, ss. 554-555). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şakir, Z. (2007). *Çırağan sarayı'nda 28 yıl beşinci Murad'ın hayatı ve dönemi*. Kaknüs Yayınları.
- Şendil, K. (2008). *Talebe defteri (1913-1919) 1-67. sayılar inceleme, tahlilî fihrist, seçilmiş yazılar* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*. İSAR Yayınları.
- Şeyzerî (2013). *Nehcü's-sülûk fi siyâseti'l-mülûk siyaset stratejileri*. (E. Köse & H. Karayiğit, Haz.). Büyüyenay Yayınları.
- Tahir, B. M. (2016). *Osmanlı müellifleri*. (Cilt. 1-3). (M. A. Y. Saraç, Haz.). TÜBA Yayınları.
- Tahsin Paşa (1931). *Abdülhamit ve Yıldız hatıraları*. Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Tanpınar, A. H. (2000). *Yaşadığım gibi*. (3. Baskı). (B. Emil, Haz.). Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2012). *On dokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi*. (19. Baskı). (A. Uçman, Haz.). Dergâh Yayınları.
- Tansel, F. A. (2013). *Namık Kemal'in husûsî mektupları*. (Cilt. III). (2. Baskı). TTK Yayınları.
- Tarlacı, S. (2016). *Ölüm'sözlük ölümlüler için yol rehberi*. Tuti Kitap.
- Terzibaşı, A. (2005). *Kerkük matbuat tarihi*, (2. Baskı). Kerkük Vakfı Yayınları.
- Topuz, H. (1996). *100 soruda başlangıçtan bugüne Türk basın tarihi*. (2. Baskı). Gerçek Yayınevi.
- Tozal, Ö. (2015). *İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre muhâkeme usulü (et-turuku'l-hükmiyye bağlamında)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuğay, A. (1961). *İbret Abdülhamid'e verilen jurnaller ve jurnalciler*. Okat Yayınevi.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de siyasal partiler ikinci meşrutiyet dönemi*. (2. Baskı). (Cilt. I). Hürriyet Vakfı Yayınları.

- Türkiye'de basılmış Farsça eserler çeviriler ve İran'la ilgili yayınlar bibliyografyası.* (1971). Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınları.
- Uçman, A. (1989). Ali Suâvi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 2, ss. 445-448). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uçman, A. (1995). Evrâk-ı perîşân, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 11, 536). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uluant, Z. (2007). *Hasbihaller*. Kubbealtı Neşriyatı.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1944a). Ali Suâvi ve Çırağan sarayı vak'ası. *Belleten*. 8(29), 71-118.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1944b). V. Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri-Aziz bey komitesi. *Belleten*. 8(30), 245-328.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1967). *Midhat paşa ve Yıldız mahkemesi*. TTK Yayınları.
- Varoğlu, G. (2014). *Ein Osmanischer Journalist, Provinzgouverneur und vater Avnullah el-Kazimi und seine familie* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Otto-Friedrich-Universitaet Bamberg.
- Yalçın, H. C. (1975). *Edebiyat anıları*. (R. Mutluay, Haz.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2022). *Tanın gazetesi başmakaleleri 1 Ağustos 1908-13 Nisan 1909*. (K. Emiroğlu, Haz.). Ötüken Neşriyat.
- Yavuz, Y. Ş. (1999). İbn Kayyim el-Cevziyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 20, ss. 123-127). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, H. (1999). İbn Kuteybe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 20, ss. 145-149). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, H. (2020). Muhâdarât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (Cilt. 30, 390). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, F. (2021). İbn Kuteybe'nin "uyûnü'l-ahbâr"ında yabancı kültürlerle ait kaynaklar. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5(2), 201-223.
- Yıldırım, F. (2022). *İbn Kuteybe'nin 'uyûnü'l-ahbâr'ı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, A. (2024). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kuşaklar arasında Zorluzade ailesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zorlutuna, H. N. (2000). *Bir devrin romanı*. (3. Baskı). Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnternet Kaynakları

- <http://isd.ilem.org.tr/detay/396> (Erişim tarihi: 26.04.2023)
- https://en.wikipedia.org/wiki/Hassan_Pirnia (Erişim tarihi: 28.04.2023)
- <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/tr/historian/belgradi-rasid> (Erişim tarihi: 29.03.2023)
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 5.02.2023)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Hasan_Pirniya (Erişim tarihi: 28.04.2023)
- https://www.academia.edu/12019189/Ein_osmanischer_Journalist_Provinzgouverneur_und_Vater_Avnullah_el_Kazimi_und_seine_Familie,%20Eri%20C5%9Fim%20tarihi:%202026.03.2023 (Erişim tarihi: 26.03.2023)

Ekler

Ek 1: Avnullah el-Kâzımî'nin evinde bulunan kitapların listesi (BOA, Y.EE. 80/52)

4

عدد الكتب خاتمه ظهوره في مجموع كتاب

رقم	اسم الكتاب	نصف
1	اصطلاح الفقه	1
1	ابزار و سنت اصول الفقه	1
1	تراجم الملوك	1
2	ملاحة عمارة حقه	2
3	كفاية بكتف اربعة	3
4	ملى سيرة	4
5	تاريخ و فتاوى	5
6	الطريق الكبر	6
7	اضواء العرب	7
8	عبرتنا	8
9	مجموع بروج	9
		14

Handwritten notes in the top left corner: YEE, 80/52, V-21.

Ek 2: Avnullah el-Kâzımî'nin Sinop Hapishanesinde zincirlenmiş haldeki fotoğrafı (İşli, 2017, s. 100)

Ek 3: Avnullah el-Kâzımî'nin Kerkük Mutasarrıflığı zamanına ait fotoğrafı (İşli, 2017, s. 101)

